

CHAKOTEN

DANSK MILITÆRHISTORISK SELSKAB

INDHOLD I DETTE NR.

Side 1
Siden sidst
Chakotens julemøde
af Aksel Willumsen

Side 2
Siden sidst
Lasse Arnolds causeri om krigsspil -
samt billeder fra figurkonkurrencen
af Aksel Willumsen

Side 3
Spærreballoner
af Per Finsted

Side 7
At tage Samsø er ej længere
nogen frokost. 1.del.
af Jens Kristian Boll

Side 13
Fra barber til feltlæge
af J. Sjöberg

Side 22
Bog anmeldelse
"Den uovervindelige"
af Lars Lindeberg

side 24
Genèves Militær 1818-1839
af Iban M.C.S. Elsmark

side 27
Pulterkammeret

Side 28
Krigsspil 16. - 17. marts 2002
Operation Barbarossa
af S. Juul og Per Finsted

I julelampens skær

Til venstre: John Sjöberg ser noget overrasket på sin velerhvervede præmie - men nej, den kan ikke byttes!

Herunder familien Larsen. Den smukke unge frue med sin seneste erhvervelse - den lille "Chakotus" - på skødet. Rart at se nogen gøre noget effektivt for skaffe Selskabet nye unge medlemmer.

Herover aftenens yndige lille prinsesse - Ida - der tappert men selvfølgelig forgæves - forsøgte at holde medlemmerne fra fadene. i det mindste til figurkonkurrencen var bare halvvejs afgjort!

Til højre har Jorgen Bierring publikum i sin hule hånd - ennet kan desværre ikke refereres her.

Die Armee Friedrichs des Grossen in ihrer Uniformierung

illustreret og kommenteret af Adolph Menzel.

Et udvalg af de smukke uniformstegninger fra det berømte værk af A. Menzel (1815-1905). Menzel arbejdede fortrinsvis efter originaluniformer og udrustning, hvoraf det meste i dag ikke længere eksisterer. Og et værk som alle efterfølgende har trukket på.

Her får man så 100 af de berømte farveplancher til en pris af kun kr. 7,55 pr. stk. og dertil Menzels militærhistoriske tekst omhandlende Frederik den Stores hær med angivelse bl.a. af regimentschefer og enhedernes krigsindsats.

221 sider, stort format.

Pris kr. 755,-

Deutsche Ritter • Deutsche Burgen

af Werner Meyer und Erich Lessing

Værket omhandler perioden 800-1500 og behandler kun det tysksprogede ridderskab, men dækker i en velfunderet tekst og et rigt billedmateriale - datidige og nutidige - et område omfattende Tyskland, Polen, Frankrig Tjekkoslaviet, Østrig, Italien, ja helt til Israel.

Riddertiden beskrives i alle dens facetter - i krig som i fred.

256 sider, stort format

Pris kun kr. 175,-

Nyboder Boghandel

Store Kongensgade 114

DK - 1264 København K.

Tlf. 33 32 33 20 Telefax 33 32 33 62

e-mail: nyboder@bogpost.dk

www.nyboderbog.dk

Et af nordens største udvalg i bøger om
militær • uniformer • fly • krigshistorie
Altid gode tilbud • Kig ind

Chakoten

udkommer 4 gange årligt og udgives af Dansk Militærhistorisk Selskab

Udgivet med støtte fra Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond Prins Joachims og Prinsesse Alexandras Fond

Abonnement tegnes ved indmeldelse i Selskabet. Girokonto 655 4873 Kontingent for 2002 kr. 250 Fra udlandet kr. 300

Selskabets Protektor

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Selskabets Præsident

Hans Chr. Wolter
Violvej 36, 3500 Værløse
Tlf. 4448 4342
E-mail wol @ post9.tele.dk

Redaktion

Bestyrelsen

Kasserer

P. Steen Jacobsen
Slotsgade 30, 3400 Hillerød
Tlf. 4826 4215

Anvisningssalg

Aksel Willumsen
Kongedybet 18, 2.th.,
2300 København S
Tlf. 3254 0177
e-mail aksel@corfitz.com

Udveksling af blade

Ole Thureholm
Solbærvangen 40, 2665 Smørum
Tlf. 4466 1444

Annoncer

Johan F. Hansen
Elverdamsvej 66 Vintre Møller
4060 Kirke Såbye
Tlf. 4649 1303

Selskabets hjemmeside

www.chakoten.dk

Adresseændringer, leverancesvigt

Se bagsiden

Tryk: PE Offset og Reklame
Tomrervej 9 6800 Varde
CHAKOTEN 2001
ISSN 0901-4799

Siden sidst

Chakotens julemøde

Så blev det endnu en gang jul i det gamle Selskab. Over 30 havde valgt at deltage i årets sidste møde - i de hyggeligt julepynkede lokaler i Nordre Magasin i Kastellet.

Igen i år havde rigtig mange af medlem-merne valgt at tage familien med - så de ved selvsyn kan se, hvad det er vi går og sysler med. Endnu engang må man konstatere at arrangementet var en succes,

De indleverede figurer og dioramaer var igen i år af stor forskellighed, og af høj kvalitet. Årets topscorer var i år Svend Nielsen, som med sine utrolig smukt udførte figurer og dioramaer fra Napoleonstiden, løb med 4 præmier ud af 12.

Vi måtte med beklagelse konstatere, at der i år ikke var nok figurer/dioramaer til kategorien, Kastellet - så den måtte udgå

Og vinderen er .....

Svend Nielsen

takket være især den gode planlægning som Steen Jacobsen var primus motor for. Så rammerne var i orden til hyggelig aften.

Efter en veloplagt velkomsttale af Selskabets Præsident, blev der herefter lagt ud med smørrebrod, julesange, godteposer til børnene, kaffe og bagværk og til sidst højdepunktet: julefigurkonkurrencen.

af konkurrencen. Og vi må på den baggrund opfordre medlemmerne til at komme til "penserne", da det ville være synd at måtte lade denne spændende kategori udgå til næste jul. Præmierne bestod igen i år af: 1. præmie: det traditionelle tinkrus, 2. præmie: et udvalg af bøger med relation til krigshistorien og 3. præmie: Chakotens egen rødvin. AW.

Og vinderne var:

Enkeltfigurer op til 65 mm

1. John Sjøberg, Ritmester von Würtzen.
2. Svend Nielsen, Napoleon.
3. Claus Anderson, Norman Knight.

Enkeltfigurer over 65 mm

1. Jørgen Biering, Ayrshire Yeomanry, 1897.
2. Svend Nielsen, Romersk Standardbærer.
3. Claus Anderson, Norman Knight.

Figurgrupper, vignetter, panoramaer og dioramaer

1. Svend Nielsen, "Diner transportable".
2. Svend Nielsen, "Merde"! Englænderne kommer.
3. John Sjøberg, "Das halbe Leben des Soldaten - ist warten."

Krigsspilsfigurer

1. Jørgen Kofoed Larsen, Shogun.
2. Jens Erik Hansen, 2nd Regiment Lanciers.
3. Ole Thureholm, tysk 75mm panserværnskanon, 1944.

Spærreballoner

af Per Finsted

Indledning

Efter et besøg på The British Toy Soldier & Figure Show i London den 1. december 2001 har jeg haft lejlighed til at stifte bekendtskab med et – for mig – helt nyt emne, nemlig engelske spærreballoner.

På showet var jeg heldig at finde et originalt spil til en spærreballon – Britains

Ballonen leveres sammen med en fotokopi af den instruktion, som fulgte med den originale ballon. Soldier Pac har suppleret instruktionen med deres anbefaling af, hvorledes deres ballon kan bruges – i stil med den originale. Der følger også nogle snore med, som kan bruges ved ophængning af ballonen.

Chris Bartlett, som er manden bag Soldier Pac, er meget venlig og hjælpsom. Han fortalte mig, at der – så vidt vides – i

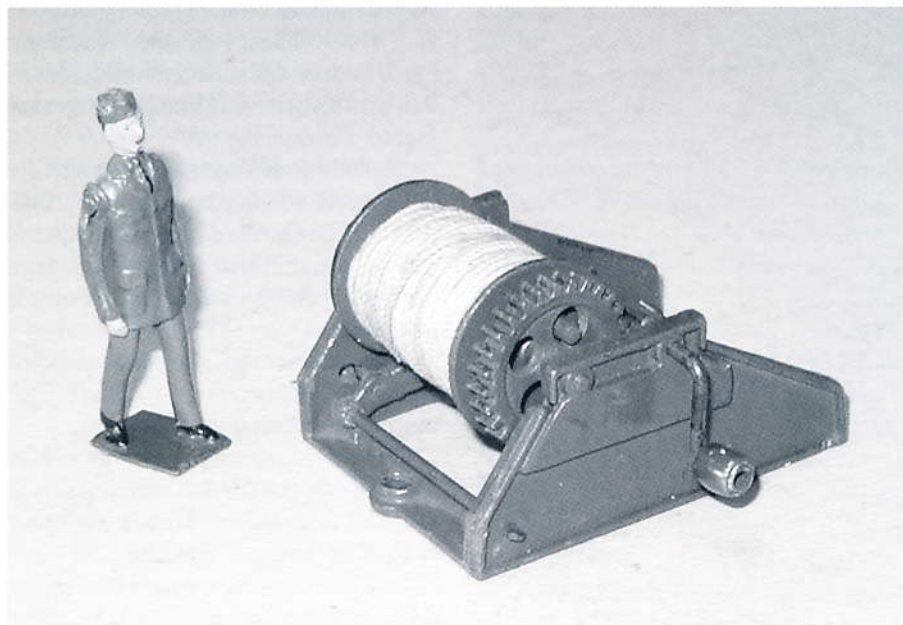
For det første blev ballonen kun fremstillet som en del af de nyheder, der blev publiceret i 1939 (1939 New Lines List) (kilde 1). Den originale ballon er fremstillet af gummi, som i forbindelse med Storbritanniens krigsdeltagelse hurtigt blev erklæret for en knap ressource, som ikke blev stillet til rådighed for legetøjsproduktionen. Der er således ikke fremstillet særligt mange balloner, hvilket naturligvis gør den meget sjælden.

For det andet så ældes det gummi, ballonen er fremstillet af, ikke særlig godt. Overlevende balloner er derfor helt eller delvist rådne eller blot sunket sammen.

Som de fleste andre Britains sæt, så kom også ballonen i en æske. Drengene, som – i god tro – efter brug pakkede deres ballon(er) ned i æsken, kunne derfor senere konstatere, at ballonen var blevet trykket flad på den side, som nu lå nedad – en kombination af ballonens egen vægt og materialets kvalitet. Tilsvarende situationer kendes også fra gummidæk.

En tredje årsag til prisen kan jo også være, at ejeren i virkeligheden slet ikke vil skille sig af med ballonen – og han er åbenbart ved muffen!

Chris Bartlett har heldigvis fået lejlighed til at støbe ballonen af. Hans glimrende kopi er støbt i resin – et materiale, som endnu ikke er kendt for at ældes uheldigt.

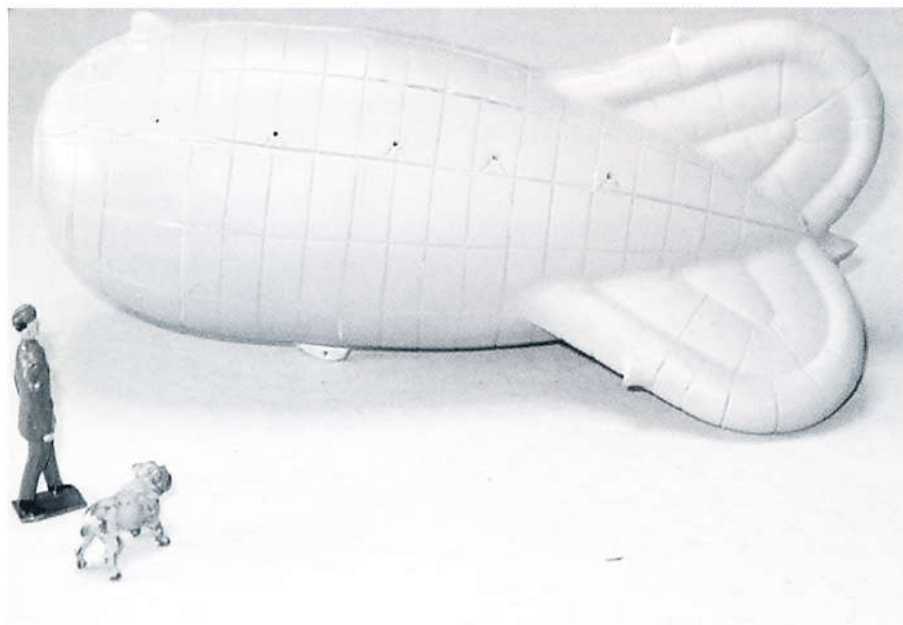
Britains ballonspil (sæt 1749).

katalognummer 1749 – i god stand, inklusive det originale kabel (= godt 12 meter snor). Spillet er i khakibemaling.

Således udrustet, købte jeg en kopi af Britains spærreballon hos firmaet Soldier Pac, som er i stand til at levere gode kopier af stort set alle Britains figurer – i absolut bredeste forstand.

England kun findes en original Britains ballon i god stand. Han var villig til at sætte mig i forbindelse med ejeren, som gerne vil sælge sin ballon. Han pris er £ 6.000 for ballonen, men at det ikke havde fristet ham til at sælge.

Der er nok flere årsager til denne uhyrlige pris.

Soldier Pac kopi af Britains spærreballon.

Britains spærreballon

Sæt 1749 indeholdt en spærreballon og et spil (med 12 meter snor samt forskellige smådele til brug ved ophængning). Af den medfølgende instruktion fremgik detaljeret, hvorledes ballonen skulle monteres. Denne tekst er med på fotokopien fra Soldier Pac.

Ballonen blev også solgt i kombination med Britains tunge lastvogn (sæt 1641 "Underslung Lorry", som i praksis er en lastvogn med sættevogn); det samlede sæt havde katalognummeret 1757.

Ballonen blev solgt for sig selv; her var katalognummeret 1760. Endelig findes der oplysninger om et sæt – 1821 – hvor spillet blev solgt for sig selv. Dette sæt fremgår ikke af de officielle kataloger, men informationen stammer fra oplysninger om fabrikkens samlede produktion (kilde 2).

Ballonen var sølvfarvet, mens lastvognene fandtes i såvel khaki som mørkegrøn bemaling. Gummidækkene på lastvognene blev i øvrigt også – som en konsekvens af den manglende adgang til gummi – efterhånden erstattet med støbte hjul, som blot fik dækkene malet i sort. Det har så

THIS complete Model is catalogued as No. 1757 and should be ordered under that number, although it is not supplied already assembled. To fit Winch to Lorry No. 1641 four small screws are provided.

If Balloon only required, order No. 1760.

If Balloon and Winch together required, order No. 1749.

MANUFACTURED BY **Britains** IN LONDON ENGLAND
TRADE MARK
Pat. No. 459993

Fra instruktionen, der følger med ballonen.

vist sig, at løsningen med metalhjul også er den mest langtidsholdbare, idet gummi-hjul ældes næsten lige så dårligt som balloner!

Jeg vendte hjem fra London som den stolte ejer af en del af Storbritanniens ballonspærring og gik derfor i gang med at undersøge mine forskellige kilder for at lære mere om den praktiske indsættelse af spærreballoner. Legetøjet er jo nok så spændende i sig selv, men efter min mening bør det ses i sammenhæng med forholdene fra det virkelige liv.

Som noget af det første fandt jeg ud af, at det var Royal Air Force (RAF), der opstillede ballonenheder – en ting, jeg ikke var opmærksom på, mens jeg var i London. Mine få Britains figurer fra RAF rækker næsten ikke til også at bemane en spærreballon, så der havde nok været mulighed for i London at supplere styrken.

Her bliver så noget at arbejde videre på, næste gang jeg tager til London ... eller her i landet, såfremt nogle af læserne skulle være i besiddelse af Britains RAF figurer og vil skille sig af med dem. Jeg hører meget gerne fra eventuelle interesserede.

Nu forestår så arbejdet med at bringe min spærreballon i operationsduelig stand, herunder ikke mindst at male den. Jeg er begyndt i det små ...

Spærreballoner

En ballonspærring er et passivt luftforsvars våben, der skal få fjendtlige fly til at flyve så højt, at deres bombning bliver upræcis.

Ballonen holdes fast ved jorden af en wire, som er monteret på et spil. Ballonen er 11 minutter om at nå fra sin hvilestilling – 150 m over jorden – til sin maksimale højde.

Data:

Barrage Balloon Type LZ (Low Zone)

Længde 18,6 meter 62 fod

Diameter (på bredeste sted)

7,5 meter 25 fod

Kubikindhold (brint)

5.700 kubikmeter 19.000 kubikfod

Maksimal højde

1.500 meter 5.000 fod

Wiren kunne være beskyttet med en særlig anordning (Double Parachute Link), hvorved der i hver ende af wiren var monteret en faldskærm. Såfremt et fly ramte wiren, ville den bryde og derved udløse faldskærmene. Den kraft, som wiren og faldskærmene rummede, var beregnet som seks gange større end motorkraften i et bombefly, og flyet ville derfor stoppe meget brat og styrte ned. Når wiren brast udløstes en ventil, der lukkede brinten ud af ballonen, som herefter ville dale til jorden.

Selve ballonen var fyldt med brint, mens de tre finner via særlige luftindtag blev fyldt med luft.

Det var dog ikke så let at holde ballonerne i luften, og i starten af krigen var de særligt udsatte i tordenvejr (senere blev der monteret lynafledere) og i stormvejr. Under en storm i september 1939 rev adskillige balloner sig løs, og omkring 60 nåede helt til Sverige.

Spærreballonerne var ikke nødvendigvis i luften hele tiden, men blev sendt op, når der blev varslet luftangreb.

Ballonenheder

Den 1. november 1938 blev Royal Air Force Balloon Command formeret som en del af Storbritanniens jagerforsvar – Fighter Command.

Balloon Command havde ansvaret for ledelsen og administrationen af ballonforsvaret i de distrikter, som var udpeget til at være sikret af ballon-spærringer, samt Balloon Training Centre, der uddannede personalet.

Distrikterne dækkede vitale industri- og befolkningsmæssige nøgleområder samt visse militære installationer.

Personalet, som alle var frivillige, blev organiseret i Auxiliary Airforce (Barrage Balloon) Squadrons – Auxiliary Airforce er RAF's pendant til Territorial Army.

Fredsorganisationen for en eskadrille (Balloon Squadron) bestod af en stab og tre delinger (Flights).

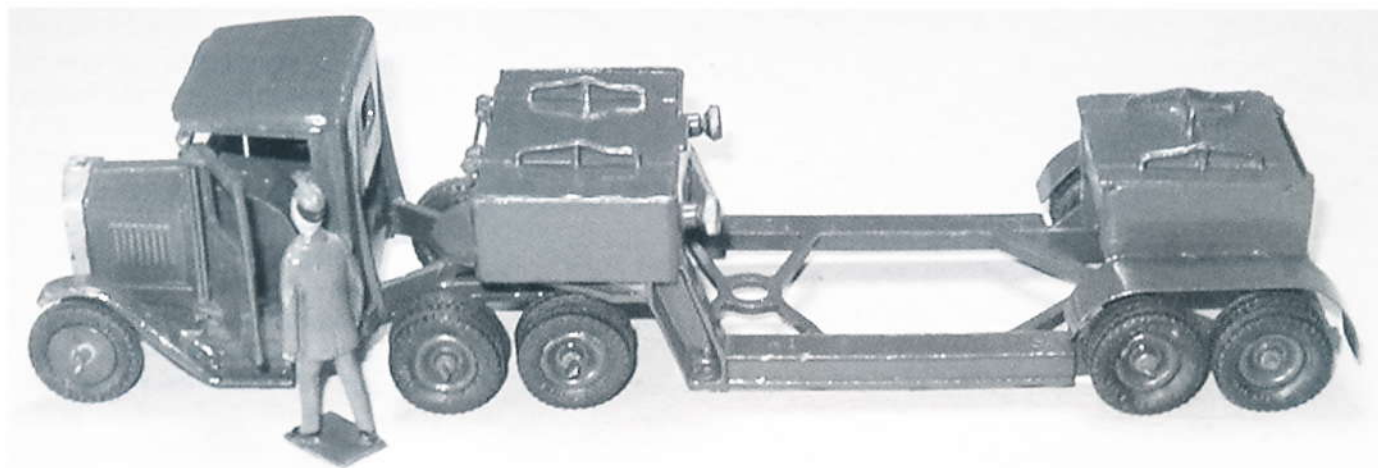
Hver eskadrille rådede over 24 balloner – 8 balloner til hver deling.

Aldersgrænsen for personalet var 32 – 49 år for officerer og 38 – 49 år for mandskabet.

Til hver ballon hørte en besætning på 10 mand.

Krigsorganisationen var langt mere fleksibel, og en eskadrille kunne eksempelvis råde over fem delinger og næsten 100 balloner.

Alle balloner var ikke nødvendigvis oppe samtidig, men en del blev holdt i reserve på jorden (i ikke-oppustet stand).

Britains tunge lastvogn (set 1641).

Personellet var generelt ubevæbnet og den enkelte ballonstandplads blev i krigens første måneder sikret af enheder fra Hæren. Senere overtog RAF dog selv ansvaret for nærsikringen.

Nogle ballonenheder var helt eller delvist mobile, mens andre var stationære.

De mobile enheder kunne – i sagens natur – flyttes alt afhængig af, hvor truslen om luftangreb vurderedes størst. Lastvogne (6 x 4) med ballonspil fandtes i forskellige typer, blandt andet Fordson Sussex, Fordson WOT 1, Austin K6 og Dodge. Ved krigens udbrud var der 444 lastvogne i og omkring London samt 180 ude omkring i landet.

Spillet var overdækket med et gitterværk for at beskytte operatørens mod udslag fra wiren.

Imperial War Museums afdeling i Duxford har et flot eksemplar af en Fordson WOT 1 lastvogn med ballonspil – desværre er der ikke også udstillet en spærreballon!

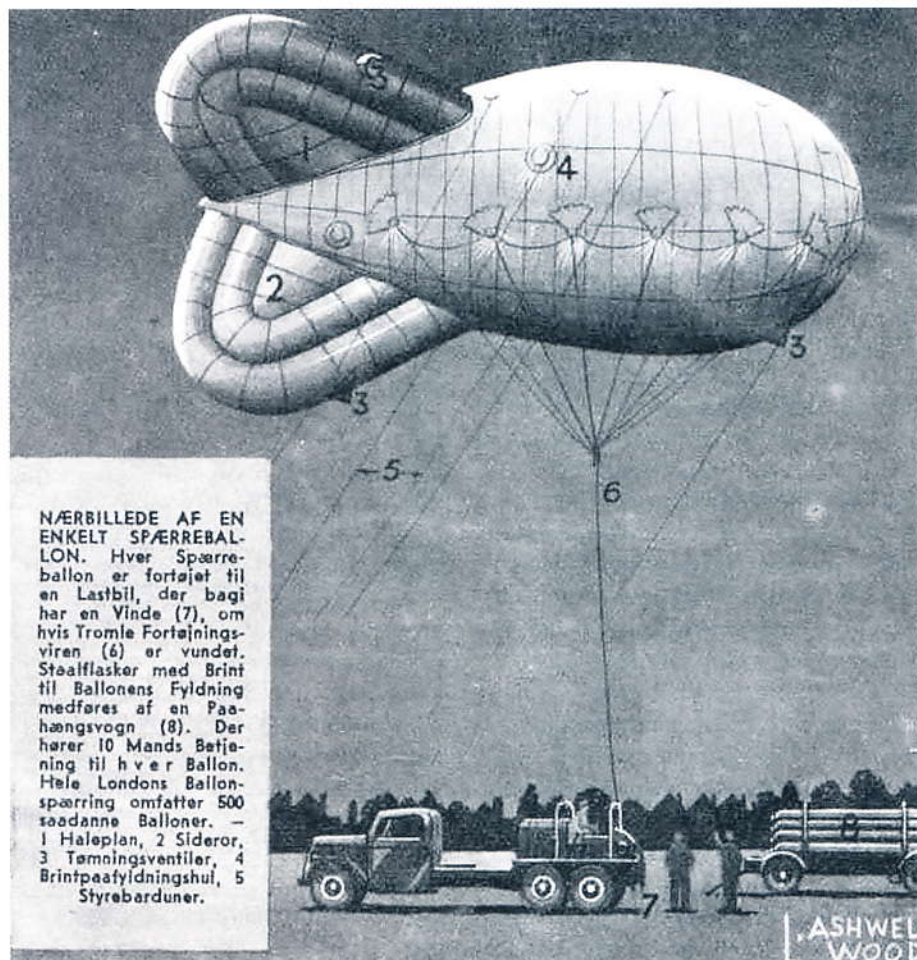
Kvinderne tager over

I januar 1941 blev chefen for Balloon Command bedt om at undersøge, hvorvidt kvinder kunne uddannes til at betjene og senere overtage opgaver i ballonforsvaret.

Anmodningen blev først modtaget med nogen bestyrtelse. Hvordan skulle kvinder dog 24 timer i døgnet og ofte under de dårligst tænkelige vejrforhold kunne løse sådanne fysisk belastende opgaver? Mulighederne blev dog undersøgt meget nøje og efter overvejelser om alt fra kvinders fysiske formåen, over indkvarteringsforhold, til uniformering, blev det besluttet at iværksætte et forsøg.

En våd aprilmorgen i 1941 mødte 20 lotter – iført olietøj og sydvest – fra WAAF (Women's Auxiliary Air Force) op i en uddannelseslejr nær London. De arbejdede alle på ballonfabrikker og havde meldt sig frivilligt til opgaven. Forsøget blev overvåget af højtstående RAF officerer, som repræsenterede såvel ballonteknisk som lægelig ekspertise. Forsøget – og regnen – varede hele dagen, og lotterne klarede opgaven med bravur. Det blev derfor besluttet at fortsætte forsøget og gennemføre en egentlig uddannelse af et hold kvindelige ballonoperatører.

En måned efter mødte det første hold flyverlotter op til et 10 uger langt ophold ved en af Balloon Commands uddannelsesenheder. Efter en hård og intensiv uddannelse blev også de inspireret af højtstående RAF officerer. Nu var det blevet juli, og de noget blege ansigter fra forsøget i april var afløst af solbrune

NÆRBILLEDE AF EN ENKELT SPÆRREBALLON. Hver Spærreballon er forfærdiget til en Lastbil, der bagefter har en Vinde (7), om hvis Tromle Fortøjningsviren (6) er vundet. Staalflasker med Brint til Ballonens Fyldning medføres af en Paa-hængsvogn (8). Der hører 10 Mandes Betjening til hver Ballon. Hele Londons Ballonspærring omfatter 500 saadanne Balloner. — 1 Haleplan, 2 Sideror, 3 Tæmningsventiler, 4 Brintpaafyldningshul, 5 Styrebarduner.

Et udklip fra cirka 1940; måske stammer det fra et tillæg til Familiejournalen.

flyverlotter, der nu også var iført smart flyverblå arbejdstøj.

Vigtigst af alt var dog, at de entusiastiske, men uøvede, lotter fra aprilholdet, nu effektivt og kompetent viste, at de mestrede deres opgaver.

Få dage efter konkluderede chefen for Balloon Command i sin rapport, at forsøget havde vist, at kvinder kunne løse opgaven og dermed frigøre mandligt personel til andre opgaver. Snart efter overtog flyverlotterne uge for uge ansvaret for flere og flere af ballonstandpladserne. Da kvindeligt personel ikke bar våben, så var der visse standpladser/opgaver, som stadig krævede mandligt personel.

Henset til fysisk kapacitet var omregningsfaktoren, at der skulle bruges 16 flyverlotter for hver 10 flyversoldater.

Kilde 5, som er udgivet i 1943, omtaler, at opgaverne inden for ballontjenesten sandsynligvis er noget af den hårdeste tjeneste, som kvinder kommer ud for, men udtaler stor tillid til at de kan løse opgaverne.

Nyttede det noget?

Betydningen af krigstidens spærreballoner betegnes som uvurderlig!

Kilde 8 oplyser, at ballonspærringer ødelagde 24 fjendtlige fly samt 278 (231

bekræftede) ubemandede missiler (V-1 og V-2 bomber). Det oplyses endvidere, at 91 egne fly stødte ind i ballonspærringer og at 38 af dem havarede. Kilden nævner dog, at tallet for egne tab antages at være langt større.

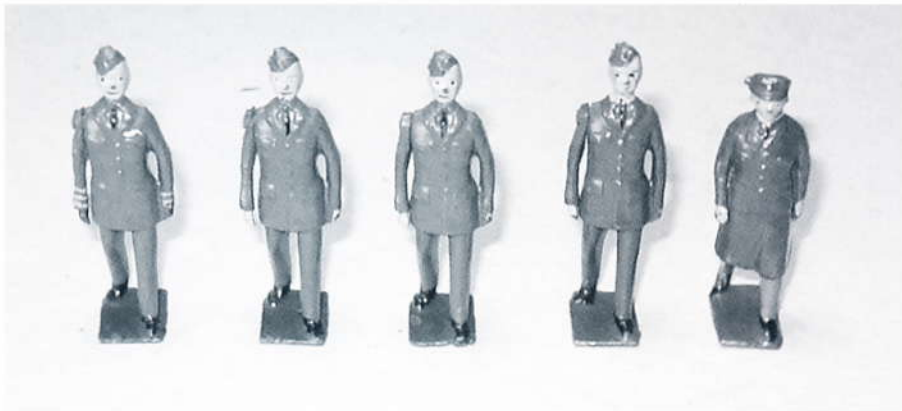
Under alle omstændigheder blev spærreballoner – i Storbritannien – et af symbolerne på krigen, og det var et beroligende syn for mange at se ballonerne svæve over storbyerne.

Truslen om luftangreb mod Storbritannien mindskedes gradvist og i september 1944 påbegyndes nedlæggelse af flere balloneskadriller. Balloon Command nedlægges endeligt i februar 1945.

Under min søgen efter kilder på Internettet, stødte jeg på nogle forslag, som var fremsat efter angrebet på World Trade Center i 2001. Her forestillede man sig, at spærreballoner igen kunne finde anvendelse til sikring af verdens storbyer!

Jeg har ikke beskæftiget mig med en anden og mindst lige så udbredt anvendelse af spærreballoner – nemlig sikring af skibe.

Mange billeder – eksempelvis fra Invasionskysten – viser netop spærreballoner svævende over mange af skibene. Måske andre har lyst til at tage dette emne op?

Nogle af Britains RAF figurer.

Britains RAF figurer

Britains fremstillede sine første RAF figurer i 1927, hvor sæt 240 kom frem. Figureerne – 2 officerer og 6 menige – var iklædt datidens tjenesteuniform, som havde været anvendt siden 1918.

I 1936 indførte RAF en ny og mere tidssvarende tjenesteuniform bestående af uniformsjakke, skjorte og slips, lange bukser og skråhue (flyverhue) – ikke ulig det danske Flyvevåbens senere uniformer, som jo netop var inspireret af Royal Air Force.

Britains fulgte i 1940 trop og udgav en række nye figurer, som bedre afspejlede de aktuelle uniformer, herunder ikke mindst flyverlotterne fra Women's Auxiliary Air Force, blandt andet sæt 1894 "Pilots of the Royal Air Force in Full Flying Kit, with Women's Auxiliary Air Force" (8 figurer) samt sæt 1906 "Royal Air Force Pilots, Ground Staff and Fire Fighters" (16 figurer). Endvidere blev sæt 240 opdateret med de nye figurer.

Efter krigen – i 1948 – kom så det ultimative RAF sæt, nemlig 2011 "Royal Air Force Display Box. Containing Officers, Pilots, Flight Sergeants, WRAF, Dispatch Rider, Aircraftmen, and Royal Air Force Regiment with Officer and Bren-Gunner". I alt 22 figurer udgjorde dette spændende sæt. WRAF (Women's Royal Air Force) er betegnelsen på krigstidens WAAF flyverlotter.

Nogle af figurerne blev også solgt som enkelte figurer i den såkaldte Picture Pac serie. I samme serie fandtes også sæt 1081B, som forestiller en Air Commodore (svarer til brigadegeneral); en meget flot stående figur, med uniformsfrakke over venstre arm. (se Kilde 4, side 65, figur 42).

Mit eget beskedne kontingent fra RAF består af de 5 figurer, der er vist på billedet, samt en pilot og en brandmand i asbestdragt. Fra venstre ses en officer, tre menige og en flyverlotte. Jeg tror, at officeren og to af de menige er produceret før krigen, mens den sidste menige og

flyverlotten er efterkrigsfigurer. Officeren og de menige er lavet over samme figur; officeren er dog kendetegnet ved flyvervinge, gradstegn og brune handsker; skal gradstegnene tages bogstaveligt, så forestiller figuren en Wing Commander.

Kildemateriale:

Om Britains figurer:

1. *Britains New Lines 1939*. Genoptryk.
2. *Armies of the World, Britains Ltd. Lead Soldiers 1925 – 1941*, Joe Wallis, Privat udgivelse, 1993, ISBN 0-9605950-2-3.
3. *The Great Book on Britains – 100 Years of Britains Toy Soldiers*, James Opie, New Cavendish Books, London 1993, ISBN 1-872727-32-8.
4. *Toy Soldiers – A Record of the World's Miniature Armies: From 1850 to the Present Day*, Andrew Rose, Salamander Books, London 1985, ISBN 0-86101-149-X.

Om Royal Air Force, spærreballoner mv.

5. *Roof Over Britain – The Official Story of The A.A. Defences 1939 – 1942*, His Majesty's Stationery Office, London 1943.
6. *Britains Wonderful Fighting Forces*, Odhams Press Limited, London, uden år (cirka 1942).

7. *A Short History of No. 13 Balloon Centre at Pucklechurch 1939 to 1945, and RAF Station Pucklechurch 1945 to 1959*;

www.fishponds.freeuk.com/puckle.htm

8. *North East Diary 1939-45*, Ron Ripley og Brian Pears,

http://www.swinhope.demon.co.uk/NE-Diary/Bck/BSeq_01.html#B6

9. *Wheels of the RAF, Vehicles of the Flying Services Through Two World Wars*, Bruce Robertson, Patrick Stephens Limited, Cambridge 1983, ISBN 0-85059-624-6.

10. *Modelling RAF Vehicles*, Airfix Magazine Guide 27, Gerald Scarborough, Patrick Stephens Limited, Cambridge 1978, ISBN 0-85059-261-5.

11. *Kite Balloons and the Balloon Service*, artikel af B.S. Clarke, Airfix Magazine, august 1981.

12. *The Royal Air Force 1939-45*, Andrew Cormack, Udgivet som nummer 225 i Osprey's Men-at-arms serie, London 1990, ISBN 0-85045-966-4.

13. *The British Army in WWII – A Handbook on the Organisation, Armament, Equipment, Ranks, Uniforms, etc. 1942*, Greenhill Books, London 1990, ISBN 1-85367-048-0. Bogen er oprindelig udgivet af United States War Department (TM30-410) og blev genoptrykt to gange i 1980'erne. Udgaven fra 1990 er den bedste af genudgivelserne og indeholder, i modsætning til de to foregående, farveplancher samt tillæg om blandt andet RAF.

Efterskrift 1

The British Toy Soldier & Figure Show afholdes i London tre gange om året. Er man interesseret i figurer fra Britains, så er det et af de bedste steder at få suppleret sin samling. Udbuddet af ældre figurer er desværre mindre og mindre – og tilsvarende dyrere og dyrere, men det er stadig muligt

En Fordson WOT I lastvogn med ballonpil. Fra Imperial War Museum, Duxford

at gøre gode køb. Nyere figurer – og ikke mindst plasticfigurer – vinder mere og mere indpas, og ses side om side med de hæderkronede hulstøbte figurer.

Lineol og Elastolin samt Heydefigurer ses af og til – om end ikke i stort tal.

Næsten uanset udbuddet, så er det et spændende arrangement, hvorfra der på godt 200 stande faldbydes figurer af alle slags. (Jeg har ikke talt efter, men taget tallet fra pressemeddelelsen).

Efterskrift 2

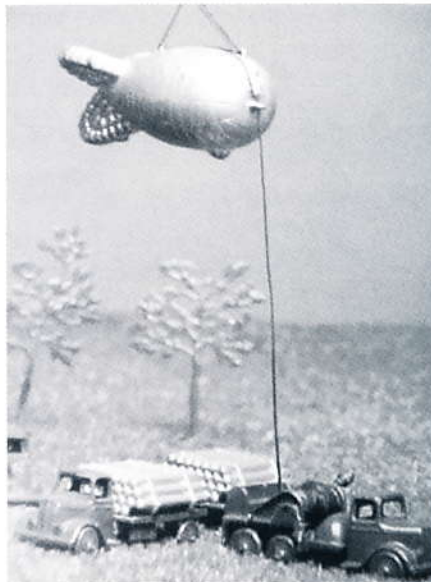
Selv om jeg ellers mest sværger til originale figurer i god stand, så kan det blive nødvendigt at supplere samlingen med kopier – særligt når de originale ting er meget svære/dyrt at få fat i.

Skulle nogen have fået lyst til at arbejde videre med temaet, så kan jeg anbefale Chris Bartlett og hans firma Soldier Pac.

Adressen er: Soldier Pac, 2 Holland Drive, Muxton, Telford, Shropshire, TF2 8RA, telefon 01952 676822, e-mail: soldier_pac@lineone.net.

Som det fremgår af ovenstående, så er Chris Bartlett en af de mange, der trofast møder op på The British Toy Soldier & Figure Show.

Fremstillingen af kopier af diverse Britains figurer udviklede sig i løbet af 1980'erne og 1990'erne så eksplosivt, at Britains – altså de forskellige selskaber, som gennem årene har ejet rettighederne – autoriserede en række producenter til at fremstille kopier – således også Chris Bartlett.

Britains ballonmateriel i skala HO.

Soldier Pac sælger alene umalede figurer. En fodfigur koster (inklusive hoved og bevægelig arm) koster i størrelsesordene £ 1.50 (cirka dkr 20), mens en tilsvarende bereden figur koster £ 4.00 (cirka dkr 50).

Det engelske marked tilsvarende priser for de mest almindelige originale figurer er omkring 100 Dkr for en fodfigur; en rytter koster typisk omkring 200 Dkr. Men det varierer meget - også på dette marked er det udbud og efterspørgsel, der øver indflydelse. Nogle ting er, som den førnævnte spærreballon, ekstremt kostbare, mens figurer, der bærer præg af mangel på en god leg og måske mangler lidt hist og her, er billigere.

PS – Nej, jeg er ikke provisionslønnat af eller på anden måde involveret i Soldier Pac. Det er alene forbrugeroplysning og en anbefaling fra min side.

Efterskrift 3

Britains markedsførte også en model i størrelse HO, komplet med lastvogn, spil og ballon. Her havde man dog meget praktisk støbt ballonen i metal – sæt 1855 "Miniature Barrage Balloon with Lorry, Winch, and Balloon".

Endvidere blev der også fremstillet et køretøj, som desværre helt mangler i skala 1:32. Det drejer sig om sæt 1879 "Lorry and Four-Wheeled Trailer with Hydrogen Cylinders".

I den lille størrelse var det altså muligt også at vise det forsyningskøretøj, som leverede brint til spærreballonerne.

Begge sæt blev fremstillet i 1940-41 og igen i 1946.

Vil man have noget tilsvarende i skala 1:32, så må man improvisere ... jeg er gået i tænkeboks.

Jeg har fundet billedet på adressen <http://www.collectorsworld.net/bblimp.htm>.

Det er et udsnit af et noget større billede, som findes i Henry I. Kurtz og Burt J. Erlich's bog "The Art of the Toy Soldier", Abbeville Press, New York 1987, ISBN 0-89659-746-6, men giver dog et godt indtryk af de to sæt.

Afslutning

Når jeg har fået min egen spærreballon fuldt operationsduelig, så følger jeg artiklen op med et par billeder.

At tage Samsø er ej længer nogen frokost (1. del)

Blade af Samsøs militærhistorie af Jens Kristian Boll

Indledende note

Sproghistorisk meddeles hermed, at tillægsordet til alt, der har med Samsø at gøre, aldeles ikke er *samsisk*, men *samsk*.

En del af de lokaliteter, der henvises til, ligger på privat grund og/eller fredet område. Vil man undersøge dem nærmere, anbefaler jeg at tage kontakt til museumsinspektør Lis Nymark, Økomuseum Samsø, Museumsvej 5, 8305 Samsø; tlf. 86 59 21 50.

I tider, hvor vand ikke adskilte, men tværtimod bandt landsdelene sammen, indtog Samsø en af de mest centrale placeringer i Danmark med alle de fordele og ulemper, den slags fører med sig. På østsiden af øen ligger den dybe Stavns

Fjord, hvor mange store skibe kunne lægge ind og være i sikkerhed mod uvejr. Den, der havde en flåde liggende ved Samsø, kunne stort set bestemme, hvem der kunne gå gennem Storebælt.

ODINSØ

Allerede sagnhistorien giver Samsø en fremtrædende plads. Odin, gud for krig og trolddom er knyttet til øen, der domineres af højdedraget Dyret, som skal være en omskrivning for Odin. Ved højens fod finder man landsbyen Onsbjerg (Odinsbjerg?). Onsbjerg Kirke var sikret med et undergørende krucifiks (nu på Nationalmuseet), som om de kristne ville være sikre på at holde Odin under kontrol

ved at lægge en magtfuld kirke lige neden for hans helligbjerg.

Jætteguden Loke håner i et digt Odin for at have lavet trolddom forklædt som kvinde på Samsø, og mange sagn blev fortalt om, hvordan Odin som den vilde jæger for over øen. Det kan ikke forundre, at Ragnar Lodbrogs berømte/berygtede sønner ifølge sagnene havde et 40 fod højt gudebillede på Samsø, som gav lykke på vikingetogt til den, der ofrede til det. Selv den sidste viking, Harald Hårderåde, skal ifølge islandske sagamænd have haft store problemer med trolddom ved Samsø, da han for hjemadgående efter et af sine mange røvertogter i Danmark ankrede op der for natten. Næste morgen lå et tæt

mørke over den norske flåde, mens et kraftigt lysskær fulgte Svend Estridsøns flåde på vej ind mod Samsø. Nordmændene tabte modet og Harald Hårderåde undslap kun forfølgerne ved at kaste sit røvede bytte og sine fanger ud med tønder og bjælker, så man kunne få forspring, mens danskerne samlede deres landsmænd og byttet op.

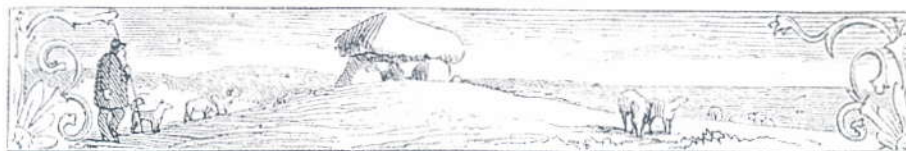
Med ulykkesværdet Tyrfing til Holmgang

Når øen havde sådan et ry, er det forståeligt, at man henlagde en af sagtidens berømteste holmgange til øen: kampen mellem de tolv Arngrimssønner og heltene Hjalmar og Ørvar-Odd. Baggrunden var, at Arngrim Bersærk havde erobret det uovervindelige, men ulykkesbringende sværd Tyrfing og givet det videre til sin ældste søn Angantyr, der ligesom sine 11 brødre var en frygtet bersærk. Da den næstældste bror Hjørvard friede til prinsesse Ingeborg, men blev vraget til fordel for krigeren Hjalmar, udfordrede Hjørvard Hjalmar til holmgang inden brylluppet, kampen skulle finde sted på Samsø. Hjørvard ankom med sine 11 brødre, mens Hjalmar var ledsaget af sin ven - helten Ørvar Odd. De landede i havnen Munarvogr (Elskovsglædends Bugt), mens Angantyrssønnerne landede i havnen Unarvogr (Lykkens Bugt) på den anden side af øen.

Hjalmar og Ørvar Odd gik i land for at finde de 12, men uden held. Da de vendte tilbage til Munarvogr, opdagede de, at Arngrimssønnerne havde varmet op til kampen ved at besejre og dræbe de 200 besætningsmedlemmer på Hjalmar og Ørvar Odds skibe, selv om de 200 var hædede krigere.

Således i stemning gik man over til hovedkampen. Hjalmar insisterede på at kæmpe med Angantyr, den farligste af de 12, mens Ørvar Odd mødte de 11 andre en efter en. Ørvar Odd dræbte alle sine modstandere for at opdage, at vel var Angantyr dræbt, men Hjalmar var dødeligt såret og nåede lige at give en sidste hilsen til Ingeborg, inden han opgav ånden. Ørvar Odd gav alle de 200 skibsfæller og Angantyrssønnerne en pæn begravelse og sørgede for, at Angantyr fik Tyrfing med sig, så rejste han hjem med Hjalmar lig og en sidste hilsen. Ingeborg døde af sorg ved synet af den døde ægtemand, hvorefter hun og Hjalmar blev lagt i samme høj, og Ørvar Odd rejste videre til nye bedrifter. Spørger man på Samsø, hvor Angantyr hviler, er 10 høje på Sydsamsø og en høj på Nordsamsø mulige kandidater. De fleste regner dog med, at det

ARNGRIMS SØNNER.

sandsynligste sted er Angantyr's Høj ved Brattingsborg eller gruppen Onshøjene.

Flere år efter kom Angantyr's barske datter Hervor med sin vikingeflåde til Samsø for at hente det uovervindelige sværd.

Hun gik i land trods advarsler om, at der ved Samsø's høje færdedes så mange uvætter, at det var farligere at færdes på øen ved højlys dag, end at være noget andet steds om natten, hvor uvætter ellers var farligst. Uforfærdet gik hun i land og op til Angantyrssønnernes høj.

Her fik hun sin afdøde far og sine afdøde onkler i tale med barske og hadefulde ord og kommanderede Angantyr til at komme ud og aflevere sværdet, selv om han advarede om, at sværdet ville ødelægge hele hendes slægt - hvad det da også siden gjorde, men det er en anden historie.

Samsø's ry for aktive gengangere kunne dog ikke holde vikingerne borte. På øens smalleste sted blev der gravet en kanal, så skibe ikke længere behøvede at sejle nord eller syd om øen, men kunne

trækkes direkte ud eller ind i den beskyttede Stavns Fjord.

Kanhavekanalen er et imponerende ingeniørarbejde, der tåler sammenligning med projekter som Dannevirke, Ravning Enge Broen og Harald Blåtands ringborge, ligesom ringborgene og Ravning Enge lader Kanhavekanalen kun til at have været i brug som kanal ganske få år.

Marsk Stig på Samsø

Under Valdemarerne spillede Samsø en vigtig rolle som det sted, hvor man afholdt politiske møder.

I 1184 afholdt Knud VI og biskop Absalon herredag (regeringsmøde) på Samsø og i 1215 var det her, Valdemar Sejrfik sin søn Valdemar den Unge anerkendt og hyldet af stormændene som sin efterfølger. Året efter omtaler kongen i et gavebrev udstedt på Samsø *Curia Nostra Samsø* (vort fornemme hus på Samsø), så kongen må mindst have haft et borganlæg, der sandsynligvis har ligget i Tranebjerg og er identisk med højen over for kirken. Folkevisen nævner som eksempel på Valdemars anden dronning Berengarias ondskab, at hun allerede meget tidligt på selve bryllupsnatten begyndte at kræve ind i brudegave og åbnede med at sige: *"I give mig kære herre Samsø."* Samsø var formentlig solidt befæstet, i hvert fald er der på mindst en af holmene i Stavns Fjord, ifølge museumsinspektør Lis Nymark, et besynderligt højdedrag, der udmærket kan være en dobbelt fæstningsbanke for et såkaldt motte-anlæg (tårn omgivet af palisader på jordhøj). Desuden er der også rapporter om mærkelige pælespæringer i fjorden.

Samsø var central i rigets forsvar, hvorfor den norske krigsherre Alf Erlingsson angreb øen i 1285. Da bemeldte krigsherre gik i forbund med den fredløse Marsk Stig Andersen Hvide blev situationen katastrofal. Marsk Stig havde jord og tilhængere på Djursland og Samsø, hvorfor han slog sig ned på øen. Og i 1288 stormede og odelagde han *Castrum Samsø* i Tranebjerg og muligvis også Hjortholmhus i Stavns Fjord og Vesborg på øens sydspids. Lokal overlevering fortæller, at man under gravninger i Tranebjerg har fundet skeletrester, som måske stammer fra odelæggelsen af borgen. Marsk Stig indså, at Samsø var for stor en mundfuld at holde mod kongemagten, hvorfor han fortrak til Hjelm og opførte sin borg der. Trods (eller måske på grund af) odelæggelsen af de kongelige borganlæg står Marsk Stig som en helt i samsk overlevering. Han overtog en del af sagnene om Odin, hvorfor man kan møde ham, når marsken om natten rider

gennem luften fra Hjortholmhus til Vesborg, mens han nytårsnat rejser mere standmæssigt i en karet trukket af seks haner og fra Permelille ledsages af den kæmpemæssige Vesborg so og hendes seks grise.

Svenske besættelse og hårdhændede befriere

Da Kejserkrigen nærmede sig Danmark i betænkelig grad, sendte Christian 4 Jørgen Seefeld med to kompagnier soldater til øen for *"nest Gud den Allmectiges naadige Hielp och Bistand... alle fiendtlige An-slag med Eder af yderste Mact at afverje"*. Til gengæld for den store indkvartering lovede kongen samsingerne, at øen skulle være fri *"for Landgilde, saasom ald efterstaaende Restantz, vere sig Skat, Told, Accise och hvad det ellers vere kand"* (Poulsen s.74f). Der blev dog ikke brug for tropperne denne gang.

Langt værre gik det i 1657. Samsingerne delte ikke kongens krigsbegejstring, da de i første omgang blev pålagt øgede skatter, ligesom der blev rekvireret heste og bønderne blev kommanderet til at holde strandvagt. Ridefogeden måtte således aktivere de trygt slumrende strandvagter ved Langemark *"med svære hug"*. Danske tropper blev indkvarteret på øen under kommando af et par barske herrer ved navn Dencker og Gralch og den mere populære

Svenske tropper ifærd med tojindsamling på Samsø 1658.

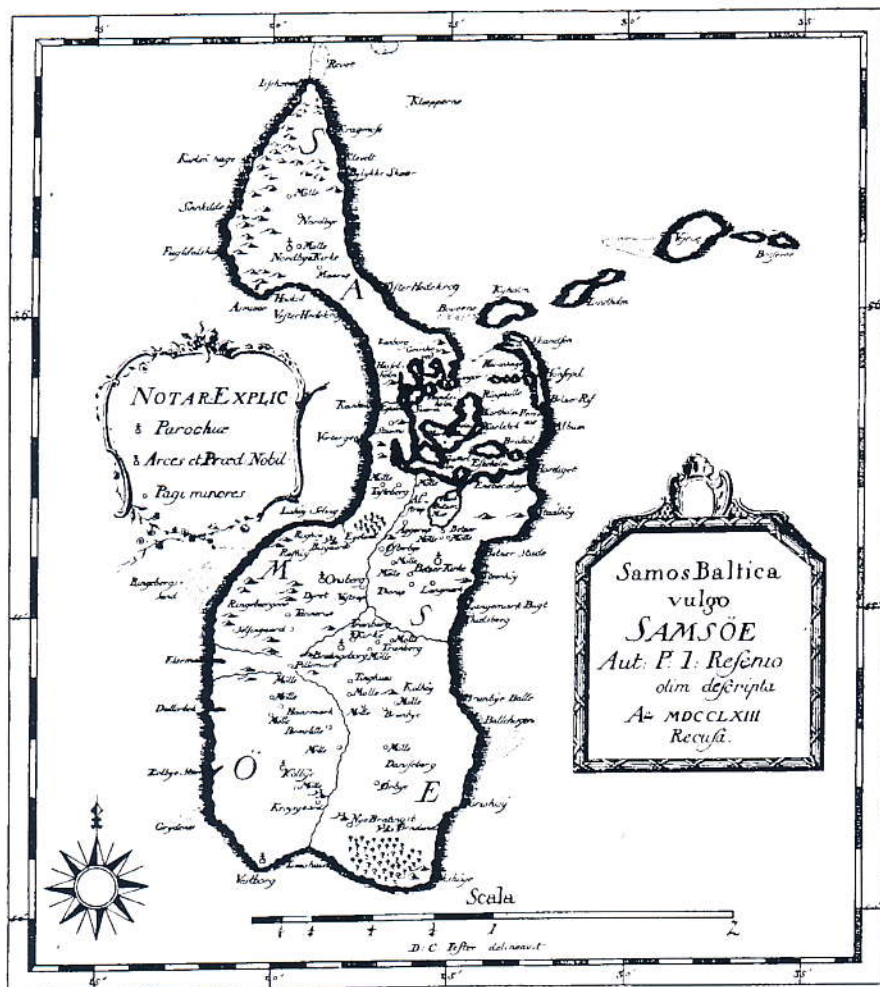
Blyborg. Og 9. september 1657 blev al kontakt med omverdenen afbrudt, da alle øens både med årer og andet udstyr skulle lægges op i vagthuse, mens det krævede speciel tilladelse at forlade øen. Nogen uro har det sikkert vakt blandt de brave samsinger, da den krigsskat, de endnu engang skulle aflevere, var at erlægge på et kongeligt krigsskib, der om galt var kunne sejle pengene i sikkerhed i København og overlade øen til sin skæbne.

8. november 1657 invaderede sven-

skerne under major Ugglå med tre fregatter. Blyborg fik samlet 600 samsinger, men landgangsstyrken splittede dem ved Grydenæs og gik i gang med at plyndre. Gralch forsøgte at slippe over til Sjælland, mens Dencker også snart gjorde sig usynlig. Besættelsen blev dog bragt til ophør, da kaptajn Peter Bredal landede med en dansk eskadre, og Ugglå og hans mænd trak sig tilbage for at plyndre videre på Fyn. Regeringen sendte flere tropper til Samsø og indrullerede øens mænd i en lokal milit, der desværre gjorde sig bemærket, da skildvagt Poul Jensen med et vådeskud sårede Jens Jørgensen, som skulle inspicere vagten. Dencker og Gralch fik afløb for deres kampgejst ved at stævne samsinger, der påstod, at de to krigsherrer havde søgt skjul for svenskerne i en svinesti.

Alle anstrengelser til trods besatte svenskerne igen øen i 1658 og begyndte en regulær plyndring. Pastor Niels Bryde i Kolby opfordrede fra prædikestolen til modstand, hvorfor svenskerne arresterede ham og udplyndrede præstegården, så han ved freden kunne sukke, han *"haffuer udstaaet megen tribuladz, pløndring og anden sliig henrøvelse af hans gods saavelsom af all Kirckens Tiende"* (Poulsen s.76). Myndighederne i Kalundborg havde dog ingen medlidenhed med øen, men meldte kort, at hvis

og afgifter ikke faldt til tiden, ville *"Ryttere sielff overreyse pengene at tage, hvilket ikke bliver for landfolkit thienlig."* (Poulsen 76). Lokale sagn hævder, at samsingerne gik til modstand og fik taget livet af en del af de selvbudne gæster, især da Samsø fik undsætning fra Danmarks forbundsfæller Brandenburg og Polen. Da man var klar over, at hjælpen ikke var gratis, samlede samsingerne forudseende penge ind til befrierne på forhånd, så vore allierede ikke behøvede at spille tiden med

Kort over Samsø fra Pontoppidans danske Atlas 1763

plyndring og hærværk. Befrierte tog mod pengene og plyndrede så øen for en sikkerheds skyld, hvis man skulle have overset noget ved den frivillige indsamling.

De prøvede samsinger opnåede dog, at svenskerne på øen overgav sig eller flygtede til Jylland med deres bytte. Her havde samsingerne den trost, at snaphaner, der opererede på Odderegnet, gav den svenske styrke sådan en medfart, at lederen, oberst Könicksmark kun slap bort med to mand og i et brev af 16.11.1659 måtte meddele den svenske krigsledelse, at "vi dermed har mistet vort meste og bedste folk.

Ved denne ulykkelige rekontre har vi af folk og heste mistet omtrent 100". (Roth s.203).

Og så kom der pest

Samsingerne huskede udmærket sagn om, at den Sorte Død i middelalderen havde nedbragt folketallet på øen til to, til alt held en af hvert køn, en pige i Kolby og en mand i Nordby, som blev det nye Samsøs stamforældre. Derfor tog man sikkerhedsforanstaltninger, da den sidste store pestepidemi nærmede sig i 1709.

På Samsø Ting blev det påbudt at "Alle Købmandsvahrer, Miobler og Klæder, der

enten findes udi Fade, Tønder, Pakker, Kister, sammenlagt, bunden, knippet eller indsyet skal som alle andre mistænkte Vahrer forblifue paa Kiholmen udi 40 Dage der at forses, udspredes og igiennemvindes" (Rasmussen s.35) og man besluttede at lave et pesthus på selve Kyholm. Situationens alvor fremgår af, at 302 tingmænd derefter aflagde ed "ej saa længe forbudet varede, at overtræde det, og hvis de ej holdt eden da miste ære, liv og gods" (Rasmussen s.36). Selvfølgelig gik det galt.

21. september havde 11 mænd og kvinder været ombord på et skib fra Rostock for at handle, om end de undskyldte sig med, at "Handelen ey var stor, fordi de ey tilfulde hverandres Sprog forstod" (Rasmussen s.36).

De 11 blev idømt den særdeles passende straf, at de fik lov at indvie karantestationen på Kyholm, hvor de blev sat til at bygge det pesthus, der skulle være deres hjem den næste måned! Forsvarsforanstaltningerne mod sygdommen virkede, øen slap for pesten.

Den Store Nordiske Krig ramte øens skibsfart, da svenske kapere opbragte halvdelen af den samske handelsflåde på 40 skibe. Frederik IV lod opføre to batterier

med hver 12 kanoner ved Langør og Besser Rev.

Langørskansen fik en besætning på 30 mand, og anlæggene var under kommando af konstablerne Laurids Nielsen Birckes og Jacob Børgesen, mens lokalforsvaret lå i hænderne på den lokale landstorm, som vedligeholdt bagner på øens højedrag.

1716 indskærpede Samsøs ejergravinde Sophie Amalie Moth, at man skulle vogte sig for svenske kapere, for "De fører danske Flag for at gjøre Folk sikker." (Thaulow s.8).

Samsø nød godt af den lange fredsperiode 1720-1801. Den store handelsflåde blev ikke genetableret, da skipperbønderne fandt landbrug mere lønnende og mindre farligt, toldindtægterne sank voldsomt, om end tolder Chr. Stadelin i 1733 hævdede, at det snarere end fald i antallet af skuder skyldtes smugleri, da øens lange kyster gjorde det umuligt at opdage ulovlige landinger. Samsingerne bevarede dog deres tilknytning til søen og fik hævde på at gøre tjeneste i flåden frem for i landhæren.

Krig i sigte

Da det ved årsskiftet 1800/1801 blev klart, at England ville åbne kampagnen mod Det Væbnede Neutralitetsforbund med et angreb mod Danmark, begyndte et kapløb mod uret for at befæste alle punkter, der kunne tænkes som oplagte angrebsmål. Skulle Royal Navy falde på at bruge Samsø med Stavns Fjord med en delvis isfri ankerplads som base, ville Danmark i realiteten have tabt kontrollen med Store Bælt. Derfor befalede kronprins Frederik 13. februar, at "Øen skulle befæstes ved nogle i Forslag bragte Batteriers og Skansers Anlæg og Armering paa visse angivne Steder" (Thaulow s.10).

Krigskancelliet sendte to officerer, marinekaptajn Stub og ingeniørkaptajn Krag afsted for at se på forholdene. De vendte kort efter tilbage og fortalte, at Nørrejydske Generalkommando allerede havde sendt to officerer, major H.J. Czernikow og kaptajn N. Tidemand derover, og da de var i gang med at finde egnede steder til skanser, valgte Stub og Krag at rejse hjem igen og melde, at andre allerede arbejdede på sagen.

Nicolaj Tidemand (1766-1828) er en tragisk skikkelse.

Han er født i Norge, valgte en militær løbebane, vendte tilbage til Norge efter landets afståelse 1814 og nåede høje poster i Bernadottes tjeneste. Hans selvbiografi *Oberst N. Tidemands Optegnelser* (udgivet 1881 ved Anker) er en spændende kilde til danske militærforhold under

Napoleonstiden. Selvbiografien bærer præg af, at Tidemand var overbevist om sine egne store evner og alle andres mangel på samme, ligesom hans karriere antyder, at intelligens ikke er identisk med visdom, da han efter eget udsagn ikke forsømte nogen lejlighed til at gøre sine overordnede opmærksom på, hvornår han havde haft ret og de havde haft uret.

Tidemand var klar over opgavens vigtighed: *"Communicationslinjen mellem Jylland og Sieland gaar ogsaa forbi denne Ø... Den kunde igjen blive en farlig Søstation i en Fiendes Hænder, naar den bliver behørig fortificeret og besat. Denne Ø eier desuden under Kyholmen en Havn med to Udløb, hvoraf det østlige eller Lindholmen har Dybde for smaa Fregatter og det vestlige saavel som Havnen selv har Dybde for Linieskibe... Øen har fem kirkesogne, 2 herregaarde, 300 Bondegaarde, 500 Huse og 20 Veirmøller. Øens Eier (grev Danneskiold-Samsøe) er hverken klog eller dum, er en vindende, men ingen solid person, lover meget, holder lidet, har en ubeständig Character, som let bøies af krybende Smiger og styres ganske af sin Kone... Nogle af Præsterne paa Samsø regerer Grevinden og hun igjen Grevnen"* (Tidemand s.63f).

Grev Danneskiold-Samsøe sad i den dobbeltrolle, at han både var øens amtmand og ejer, han boede på Sjælland og lod amtmandsforretningerne bestyre af sin forvalter Johannes Friis. Friis var en selvbevidst herre, der ofte havde sammenstød med lokalbefolkningen. Pastor Hammer skrev: *"Gud give denne Mand for patriotisk Flid snart et kongeligt*

Nikolaj von Tidemand (1766-1828).

Telegraflinien Helgenæs-Samsø-Kalundborg, 1810-14.

Linien fungerede som en forlængelse af den norrejyske linie, og benyttede de samme typer telegrafer og flagsignaler.

109. Helgenæs: flagsignal og telegraf.

113. Issehoved: flagsignal.

114. Ballebjerg: telegrafstation.

115. Lilleøre: flagsignal.

116. Dyret: telegrafstation.

117. Kolhøj: flagsignal og telegraf.

118. Vestborg: flagsignal og telegraf.

119. Rosnæs/Refnæs: telegrafstation.

Om datidens telegrafsystem læs den udmærkede bog *"Ord i sigte"* af Sune Christian Pedersen, *Skrifter fra Post & Tele Museum 3*, 2000.

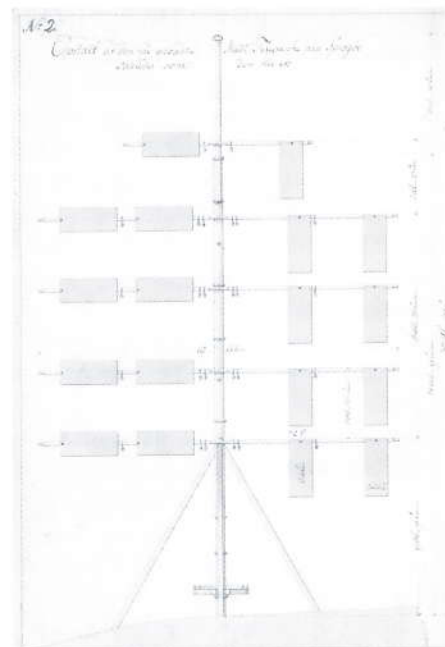
Embede andetsteds, saa Samsø maa blive fri" (Thaulow s.44).

Tidemand og Czernickow opdagede, at Samsø ikke alene kunne bruges som havn, men også kunne indgå i en varslingskæde.

Med optiske telegrafmaster kunne man med Samsø som mellemstation sende meddelelser mellem Sjælland og Jylland og man kunne også sende advarsler om, hvor og hvornår engelske krigsskibe var på jagt i Storebælt efter danske handelsskibe, der så kunne nå at søge havn i tide, ligesom de lokale forsvarsstyrker kunne træffe deres forberedelser mod landgangsoperationer.

Problemerne ved at befæste Samsø effektivt viste sig snart: man måtte koncentrere sig om at kunne holde Kyholm og afvise mindre landgangsorsøg andre steder. Skulle Stavns Fjord holdes, måtte man befæste Kyholm.

Man besluttede at genanvende de gamle skanser ved Kyholm, men de måtte forstærkes med nye anlæg på Besser Rev og på Lindholm, da fjenden ellers kunne tage opstilling på Besser Rev og derfra beskyde Kyholm; og Besser Rev kunne på sin side bestryges fra Lindholm.

Skitse til en telegraf af Lorentz H. Fisker.

I sine erindringer skriver Tidemand i bagklogskabens klare lys *"Opgaven var uløselig, og jeg maatte alene stole paa, at et eller andet lykkeligt tilfælde vilde redde mig; thi ellers var baade jeg og denne Post aabenbart fortabt"* (Tidemand s.64).

Han hævder selv, at han gjorde sin kollega opmærksom på, at en befæstning af Kyholm var nyttesløs og ville pålægge den samske befolkningen uhorste arbejdsopgaver, men *"ingen forestillinger... fra min Side kunne hielpe... Major von Czernickow var en temmelig lærd Officer, forstod sin royale Fortification, men var et borneret Hoved; han forstod lidet af Feltfortificationen og endnu mindre af Kystdefensionen, hvorom hans mange slet anbragte Kystbefæstninger i Nørrejylland bære de kjendeligste vidnesbyrd."* (Tidemand s.65).

Allerede 6. marts fortrak von Czernickow til Jylland og overlod Tidemand ansvaret med at anlægge skanserne og organisere befolkningen i et samsk landeværn.

Tidemand virkede dog ikke modløs, da han foreslog greven at benytte lejligheden til at gøre Langør til købstad og anlægge endnu en havn på øens sydside.

Landeværn uden våben

Krigskancelliet sendte nu kaptajn Kühn, der tidligere havde haft kommandoen over Tórshavn Skanse på Færøerne, til Samsø for at uddanne landeværnet på Samsø. Den militære øverstkommanderende for Nørrejyllands Kommando anmodede greven om at give oprettelsen af landeværnet autoritet med sin tilstedeværelse og minde samsingerne om, at landeværnet er

"til deres egen Frelse sigtende Nødvendighed og Nytte, om den Pligt, de skylder deres Konge og Fædreland og den Skam det er for en Mand at træde krysteragtig tilbage, naar Faren truer" (Thaulow s.14). Tidemand besluttede, at landeværnets munderingsfarve skulle være blå, da Samsøs "nationaldragt" i forvejen var blå, hvorfor man lokalt kunne fremskaffe noget, der kunne gå for uniformer ligesom landeværnet klædt i blåt ikke kunne forveksles med hæren. Af øens befolkning var 304 mænd i alderen 18-28, 55 kunne kræve fritagelse for tjeneste, da de var gårdmænd, eneste søn af enker eller havde syge aldrende forældre. De resterende 250 blev af Danne-skiold-Samsøe og Tidemand inddelte i følgende enheder:

40 mand til landeværnets kavaleri, klædt i kort mørkeblå trøje med hvide opslag og krave, hvide knapper, gul vest, rund hat med hvid fjer, blå ridebukser med rød kant, lædertøjet var kavaleriets gule lædertøj.

De 210 øvrige fordeltes på:

Infanteriet i mørkeblå trøje med hvid krave og opslag, hvide knapper, hvid vest, mørkeblå benklæder og hat med grøn fjer for jægerne og grøn fjer med hvid top for jægerne. Lædertøjet var sort.

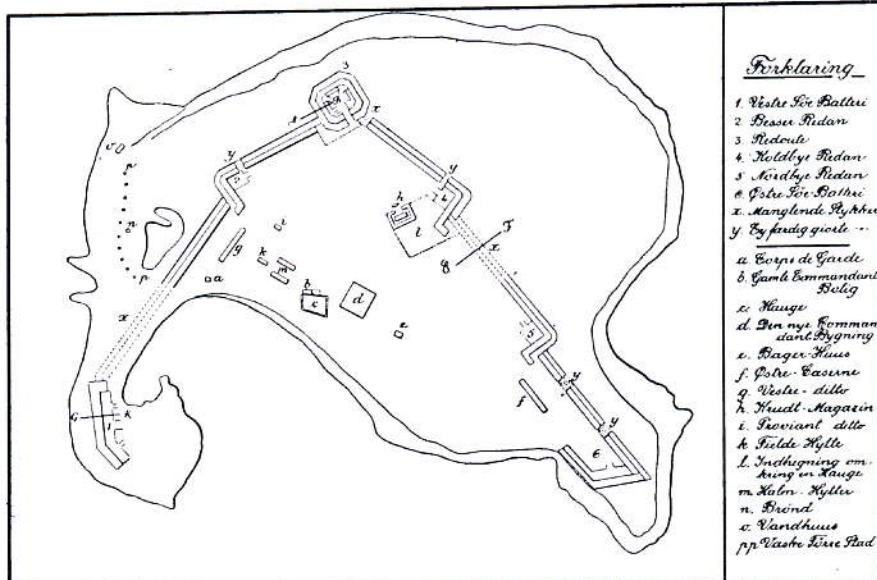
Feltartilleriet i mørkeblå trøje med røde opslag og krave, hvid kant, hvide knapper, lange blå benklæder, hat med hvide snore og hvid fjer, gult lædertøj.

Kystartilleriet, der bestod af husmænd, fik samme uniform som feltartilleriet, men uden hvid kant.

Mænd, der var for gamle til at deltage i landeværnet, blev samlet i en landstorm udstyret med piker eller lange spyd. Af våben lykkedes det lokalt at fremskaffe 100 geværer og karabiner, mange af ærværdig alder, patrontasker og en del ammunition.

For at undgå misforståelser skrev Tidemand med kridt på ryggen af hver enkelt, hvilken enhed, han tilhørte.

Danneskiold-Samsøe rejste hjem og modtog et brev, hvor kronprins Frederik takkede ham for hans "Iver og Nidkierlighed" (Thaulow s.14), men beklagede ikke at kunne stille kanoner til rådighed for øen, dog skulle han huske Samsø, hvis han fik nogle tilovers, desuden fandt kronprinsen det for gavmildt, at husmændene ved kystartilleriet fik 16 skilling om dagen, de måtte klare sig for 14 skilling og to pund brød. Greven nægtede at acceptere denne afvisning og hen-vendte sig med et brev, hvor Tidemand erklærede, at "Landeværnet skikker sig overmaade godt og vil vist blive et ypperligt Korps..."

Kort over Kyholm ca. 1807, hvor man ser redouten længst mod nord, de to sobatterier i de sydlige spidser, forbundet med envelopper. Den østlige af disse lige som den vestlige brudt ved to redaner.

vi mangler intet andet uden Vaaben." Og greven lagde til, at "Beboernes Mod er godt, og med fri Vilje gribe de til Vaaben, men deres Entusiasme lider derved, at de staaer med tomme Hænder uden at have noget at forsvare sig med." (Thaulow s.15f).

Henvendelsen bar frugt, øen fik de ønskede våben. Samme dag som Slaget på Rheden fandt sted, begyndte Samsø Landeværn sine øvelser og 11. april kunne Kühn på Kyholm begynde at indvi sine 40 kystartillerister i ballistikens mysterier.

Han anmodede dog om at få en forstærkning på 150 rigtige artillerister, da hans 40 kanoner mest åbenbart var sat ved kystartilleriet, fordi de var for svage eller bedagede til at bestride andre poster ved landeværnet.

Strabadser taaler ikke den kæln Samsøboer

Da man 14. april fik besked om, at krigen lod til at være slut efter våbenstilstanden efter Slaget på Rheden, dalede den samske befolknings interesse for skansearbejdet. I første omgang lykkedes det at skaffe 72 daglejere, der fik normal dagløn, ligesom landeværnet også oppebar dagløn for hver dag, de var på vagt eller på øvelse, men med det store landeværn havde man gjort så dybt indhug i arbejdsstyrken, at Friis måtte gennemtrawle øen efter ledigt mand-skab, hvad der bragte arbejdsstyrken op på 166 mand.

Galt gik det, da Tidemand udkommanderede samske gårdmænd til at stille med hest og vogn og transportere materialer til byggeriet, især da gårdmændene måtte køre for egen regning og risiko. Når gård-

mændenes karle og drenge allerede var taget til skansebyggeri, landeværn eller ridende budtjeneste, betød det, at gårdens drift, herunder såning, måtte overlades til kvinder, børn og gamle. Bønderne begyndte at sabotere arbejdet, ikke mindst gårdmændene, der skulle køre for officererne, var slemme til at misforstå ordrer, så kaptajn Kühn efter en inspektion langt fra sit kvarter ikke blev afhentet af sin kusk. Tidemand konstaterede, at "Strabadser taaler ikke den kæln Samsøboer" (Thaulow s.23) og fandt ingen grund til at slå af på sine krav til befolkningens arbejdsevne.

Forvalter Friis har åbenbart vejret en oplagt mulighed for at styrke sin autoritet: 23. marts skriver han til grev Danneskiold-Samsøe, at han i nærværelse af øens sognefogeder har overrakt Tidemand en skrivelse til oplæsning om, at ulydige arbejdere kunne forvente "Korrektioner paa Stedet efter militær Skik... Den skal efter dens oplæsning have gjort en herlig Virkning.. (Kaperkrig s.27).

11.6 må Friis dog meddele greven, at den herlige virkning åbenbart har fortaget sig "Samsingerne er underlige. Ikke vilde de gerne vise Hørlighed, og gøre de det end for en kort Tid, bliver de dog snart triste deraf og hører op. Eksempel maa nødvendigvis statures, ellers bliver der ikke en, som adlyder eller gør sin Pligt. Underligt er det, at de ikke vil tro, som de kalde det, at det er Kongens Vilje." (Kaperkrig s.28).

Danneskiold-Samsøe så sine under-sætter og sin økonomi truet: blev hosten forsømt, gik han glip af de indtægter, bønderne gav ham for leje af jorden, ligesom han i sin egenskab af øens ejer

muligvis skulle godtgøre bøndernes manglende skatteindbetalinger.

Han sendte et brev med en underforstået trussel til Tidemand om at "lette Bonden enhver tung Byrde og bære over med deres Vildfarelse" (Thaulov s.19), idet greven tilføjede, han da aldrig kunne bringe over sit hjerte at klage over Tidemands fremfærd på højere sted. Tidemand forstod budskabet og indskrænkede arbejdsbyrden, men lugtede sammensværgelse og truede med at "Ræven skal nok blive trukket ud af Hulen og saa har jeg Haab om, at Kabalen skal blive fortjent belønnet." (Thaulov s.20).

Det lykkedes greven at sikre, at samsingerne blev fritaget for skansearbejde og eksercits under høsten. Som erstatning fik Tidemand et kompagni af Fynske Regiment til øen, men deres arbejdsiver var om muligt ringere end

samsingernes. Tidemand klager, at soldaterne "gjorde mig tusind Spektakler; og slutteligen- formedelst Insubordinationmaatte tvinges med et Executionskommando. Saavidt var Subordinationens Forfald allerede avanceret i den danske Armee" (Tidemand s. 69).

I oktober stod skanserne færdige. Kühn kunne omsider overtage sin kommando og sende størsteparten af de regulære tropper hjem, idet han beholdt 1 officer, 3 underofficerer, 2 trommeslagere og 30 mand på Kyholm. Tidemand rejste tilbage til sit regiment i Aarhus 22. november med kronprinsens skriftlige anerkendelse for sin indsats for Samsøs befæstning og et gratiale på 100 rigsdaler og fortæller stolt, at "denne for mig smigrende Ordre opvakte overordentlig Sensation og Misundelse - en saadan Naadesbevisning var endnu uhørt i Armeen. Kronprindsen

holdt endnu paa Pengene" (Tidemand s.71).

Danneskiold-Samsøe var formentlig enig med Tidemand i den sidste iagttagelse: Da greven sendte regeringen en regning for samsingernes forbrugte arbejdstid lydende på 5.622 gangdage i alt 1.874 mark, 3.753 spanddage i alt 2.505 mark og 490 ridende bud i alt 163 mark, samlet udgift 4.539 mark sammen med en ansøgning fra greven om at blive holdt skadesløs for tab af græsning på det nu stærkt befæstede Kyholm, fandt regeringen beløbet for højt og foreslog i stedet en skonsmæssig akkordbetaling! Freden sænkede sig over Samsø med Kühn som en populær kommandant, og i løbet af efteråret fik Samsøs landeværns officerer den opmuntring, at de måtte anlægge epauletter på deres uniformer.

Litteraturliste følger efter 2. del.

Fra barber til feltlæge - dansk sanitetstjeneste i meget korte træk

af J. Sjöberg

Krig har der altid været - lige fra den tidligste oldtid til dags dato. Det koster liv og forlighed. Indtil for godt 100 år siden førte vi krigen på konventionel facon - man kæmpede hær mod hær. I dag udkæmpes krige som følge af de avancerede, langtrækkende våben langt ind i baglandet, dels for at odelægge forbindelseslinierne og landets produktionsapparat, dels for at terrorisere civilbefolkningen. Muligheden for femtekolonevirksomhed er også til stede.

Det er sanitetstjenestens fornemste opgave at yde effektiv hjælp til alle krigsramte med den for hånden værende lægevidenskabens nyeste midler. En opgave, der i en akut, uventet krigssituation må anses for nærmest umulig. Hvem har ikke

episoden den 11. september 2001 i frisk erindring?

De første beretninger om lægelig assistance ved krigshandlinger finder vi i Homers Iliade; digtene er formodentlig nedskrevet 700-800 f.Kr., medens krigene usikkert anslås til at have fundet sted ca. 1200 f.Kr..

De voldsomme krigslæsioner er her beskrevet med anatomisk akkurat, og hexametrene slutter ofte: Så gik han ned med et brag, og rustningen raslede omkring ham.

De græske sårede i Den Trojanske Krig fik om muligt en behandling på slagmarken og blev så bragt til lejren ved "de kalfatrede fartøjer"; her blev de behandlet af lægen Machaon. Han fjernede pilespidser og lanseodder, og i XI sang skrives: "Sådan en læge er værd et helt kompagni soldater - til at få odderne ud og forbindinger lindrende anlagt."

Også hos romerne havde man indført feltsanitetstjeneste. I kejsertiden år 14. e.Kr. blev sårede behandlet på slagmarken af ubevæbnet mandskab, der medbragte forbindsstof og vand. Efterbehandling skete på valetudinaria (lazaret med senge) bag slagmarken.

Historien om Thormod

Beretninger om behandling af krigslæsioner i den danske oldtid og tidlige

middelalder er meget sparsomme. Det synes at have været kvinderne, der i vid udstrækning behandlede sår. De brugte sonder, spændtænger og andre instrumenter.

Nok så berømt er skildringen i Snorri Sturlasons Norske Saga i kapitlet Kong Olaf den Helliges Saga. Kong Olaf dræbes af et spydstik i underlivet, og Thormod Kolbruneskjald, der stod under kong Olafs mærke blev hårdt såret af en pil, der borede sig ind i venstre side. Han brød pileskafet af, forlod slaget og gik til en nærliggende gård, hvor der i forvejen var mange hårdt sårede.

En kvinde forbandt mændenes sår, ved en ild varmede hun vand til at rense dem med. Da hun så Thormods ansigt, udbrod hun: "Det var dog forferdeligt, så bleg den mand er! Hvad fejler du? Lad mig se dine sår!" Han kastede sine klæder, og da hun så det sår, han havde i siden, mærkede hun, der stod jern i det. I en stenkedel havde hun lavet en grød af løg og andre urter, som hun gav de sårede at æde for at prøve, om de havde sår, der gik ind i bughulen. Ved bagefter at lugte til sårene kunne hun på løglugten mærke, om der var hulsår. Da hun rakte kedlen mod Thormod afslog han: "Tag det væk, jeg har ikke grodsot."

Så tog hun en tang og ville trække jernet ud, men det lod sig ikke røkke. Da sagde Thormod: "Skær godt efter jernet,

Akilleus forbinder Patroklos' sår.

giv mig tangen." Så trak han selv pilen ud og så, at der på modhagerne hang trevler af hjertekød - nogle røde, andre hvide. Da sagde han: "Endnu er mine hjerterødder fede, - godt har kongen fodret os." Så bøjede han sig bagud og var død. Her ender historien om Thormod.

De første her i Danmark, der fungerede med noget, der lignede lægelig uddannelse, var munkene, som kom omkring år 900. I adskillige af de mange klostre M/K drev man hospitalsvirksomhed, og udgravninger viser, at der er udført kirurgiske indgreb, til trods for, at paven havde udstedt et edikt om, at kirkens mænd ikke måtte udgyde blod: "Ecclesia abhorret a sanguine" (Kirken afskyr blod). Men konkrete tilfælde fra militærhistorien kender vi ikke til.

Behandling uden bedøvelse

Bartskærerne (senere feltskærerne, feltkirurgerne) udgik fra barberfaget. Hvordan de to fag, barbering og kirurgi har fået samme udøvere, ved man ikke sikkert. Munkene, der som nævnt tog sig af nodstedte og sårede, fik et paveligt påbud om at være glat- og kronragede, og således kunne der være opstået en kontakt til barbererne. En anden formodning kunne være, at barberen ofte var en fastboende håndværker med hus, varme, vand m.m., og så havde han også instrumenter som kniv og saks; altså et passende miljø for behandling af tilskadekommande. Barberstuen fungerede som skadestue.

Bartskærerne blev oplært hos en erfaren mester, rejste fra Danmark ofte sydpå til de store kirurgiske skoler, især i Tyskland og Frankrig. Her modtog de både teoretisk og

Bartskærer fra begyndelsen af det 16. århundrede.

praktisk oplæring i anatomi og kirurgi. Mange vendte hjem igen, men der skete også en indvandring af bartskærere sydfra.

På universitetet i København doerede man ikke kirurgi, men underviste alene i medicin. Her studerede man de gamle skrifter; patienter og praktik så man intet til. Kirurgi var et håndværk, og det blev betragtet som urent og nedværdigende. Bartskærere blev sat i samme bås som møllere, vævere, tårvægtgere, dødegravere og bødler og anset som "uærlige folk". De havde således ingen borgerlige rettigheder, som det at kunne vidne, være værge eller opnå sakramenterne; specielt det sidste var sikkert en alvorlig sag i det dybt religiøse samfund.

Bartskærerhvervet var frit i Danmark indtil 1505, hvor kong Hans (1481-1513) oprettede det første barberlaug med en skrå (vedtægt). Det gav bartskærerne

En pil fjernes af bartskæreren (1528)

visse privilegier med hensyn til deres arbejde på betingelse af, at laugets bartskærere til disposition for hæren og især for flåden. Men der skulle gå mere end 150 år før dette realiseredes.

Indførelsen af nye våben, og især krudtet i det 15. århundrede, resulterede i væsentligt alvorligere og lemlæstende læsioner. Blykuglerne, der vejede 15 g eller mere, blev trods lav mundings-hastighed og ujævn kugleflugt deformeret ved anslaget og forårsagede stor indskudsåbning med vævsødelæggelse og ofte åbne knusningsbrud i bunden.

Da hjelm og kyrads delvis var afskaffet, opstod tillige et øget antal hoved- og brystlæsioner.

Bartskæreren og hans hjælper. Tressnit fra det 16. århundrede.

Bartskærernes sårbehandling måtte ændres. Amputation over læsionen blev anvendt i vid udstrækning. I perioden for 30 årskrigen udbændte man sårene og amputationsstumpen med kogende olie, siden blev sårene behandlet lokalt med et medikament bestående af æggeblomme, rosenolie og terpentiner. Brandsår, der særligt ramte ansigtet ved affyring af musket, blev behandlet med salve af knuste løg og salt, det hindrede blæredannelse. Der var ingen mulighed for hverken lokal- eller universel bedøvelse.

Bartskærernes ny sårbehandling, indførelse af nye instrumenter og proteser bevirkede, at faget blev estimeret, sågar betragtet som et speciale, og de opnår også at blive "ærliggjorte". For øvrigt forsøgte Christian IV i 1621 at skaffe bartskærerne adgang til universitetet, men forslaget faldt til jorden, da professorerne kun ville undervise på latin feltskærernes sprog var dansk eller tysk. Der skulle gå mere end 200 år, før Christian IV's idé blev virkelighed.

Det var en regimentschef's opgave - lige som det var ham, der antog mandskabet - at forsyne regimentet med et passende antal feltskærere med feltkister (indeholdt instrumenter) og feltlader (indeholdt fortrinsvis forbindsstoffer) Det blev ofte groft tilsidesat, og under Frederik II og Christian IV forsømt det i høj grad.

De såredes skæbne

Hvad skete der egentlig med de sårede?

Svaret er enkelt!

Faktisk intet!

De lettere sårede, der var selvtransportable, blev behandlet af soldaterkoner

eller de ludere, som altid fulgte hærens tros. De der ikke kunne følge med hæren, blev ganske enkelt liggende, overladt til deres egen skæbne.

Interessen for sårede og lemlæstede soldater og den manglende respekt for menneskeliv svarede til de tilstande, der herskede blandt de hvervede lejetropper. Disciplinen var brutal, forplejningen ringe, og plyndring var en del af lejetroppernes sold.

Hygiejnen blandt de mange mennesker var katastrofal lav. Epidemiske sygdomme - ikke mindst pest - fulgte med hæren og dræbte væsentlig flere end fjendens våben, kunne sågar stoppe et felttog. F.eks. var der stort set ingen krigshandlinger i den Store Nordiske Krig, da pesten rasede i København. Der var ingen svenskere, der følte sig fristet til at invadere Sjælland. Vi behøver ikke at gå ret langt tilbage i historien: under den Fransk-Tyske Krig 1870-1871 døde 25.000 franske soldater af kopper - mod 300 tyske, idet disse var vaccineret mod kopper. Under skyttegravskrigen 1914-1918 var en af de største dræbere plettyfus, der overføres med lus. Også under og efter sidste verdenskrig opstod flere epidemier, navnlig hos civilbefolkningen.

De første kvæsthuse

Med tiden lykkedes det dog at ansætte feltkirurger og etablere sygehuse (kvæsthuse) både til hæren og flåden.

I 1612 oprettede Christian IV det første militære kvæsthus for hæren ved Nørreport, og i 1618 "Bådsmændenes Sygehus udi Bremerholms Laage". Begge blev hurtigt nedlagt; de var for små, og forholdene nærmest kaotiske. Så efter nogle flytninger oprettedes i 1658 "Kongelige Majestæts Sø- og Landmilitiøns Qvæsthus" i 2 etager, beliggende på hjørnet af Kvæsthusgade og Sct. Annæ Plads. Forholdene også her lod en del tilbage at ønske. Der var helt overvejende dobbeltsenge. Halmen i stråsækkene skulle skiftes 2 gange om året "*for at undgå Ond Lugt og Sengeklæders Forrådnelse*". På stuerne anbragte man natstolene langs vinduerne. At der udbrod smitsom sygdom og epidemier, kan næppe undre.

Under Københavns belejring 1658-1660 var byen velforberedt og velforsynet med kvæsthuse og sygestuer. De viste sig heldigvis overflodige; eneste indlagte var hollandske og danske matroser. På mirakuløs vis undgik København epidemier. Men de svenske tab var voldsomme med mange hundrede druknede og hårdt sårede, som formentlig døde af forfrysninger. Svenskerne havde ikke organiseret

transport af sårede bagud til Karlstad, deres lejr ved Brønshøj, hvor der var lazaretter. Og da svenskerne forlod Sjælland var byer og veje overfyldt med efterladte svenske patienter.

Men også feltkirurgernes forhold ændredes. I 1639 oprettedes et anatomisk teater, "Domus Anatomicum", som senere udvidedes, og i 1789 endte som det "Kongelige Kirurgiske Academie" i Bredgade (i dag Medicinsk-Historisk Museum). Her blev feltkirurger undervist i anatomi, bandagelære og operative øvelser på kadavere. Med hensyn til uddannelsen indførte man allerede i 1686, at ingen kunne optages i bartskeerlauget uden en bestået eksamen, overhørt af en universitetsuddannet læge og en bartskeermeester.

Udenlandske studierejser, ofte af mindst 4 års varighed var stadig påkrævet. Antallet af universitetsuddannede læger har været mikroskopisk lavt, så det har været meget få, der overhovedet kom i kontakt med den tids læger; man klarede sig med husråd og hjemmegjort medicin.

Kloge mænd og koner har der selvfølgelig været, men de gik stille med dørene for ikke at blive anklaget for hekseri.

Ingen tvivl om det var bartskeererne, der var både den militære og civile befolkningens "læger". Komplerede indgreb kunne de ikke foretage, og forsøgte de, gik det oftest galt.

Enkelte præsterede overraskende operationer. Kongens livkirurg, Philip Hacquart (1616-1698), opererede i 1658 adelsdamen Lisb. Lunge for en svulst i brystet; hun ville hellere dø under kirurgens hånd end henslæbe livet under svære lidelser. Operationen lykkedes, hun overlevede og kunne gå i kirke og takke for sin helbredelse.

Bartskeererne måtte ikke behandle indvortes sygdomme, bortset fra at give "Wunddrik", smertestillende behandling efter læsioner. Under de store epidemier så man dog gennem fingre med disse bestemmelser, og i 1774 blev der givet tilladelse til også at behandle indvortes sygdomme.

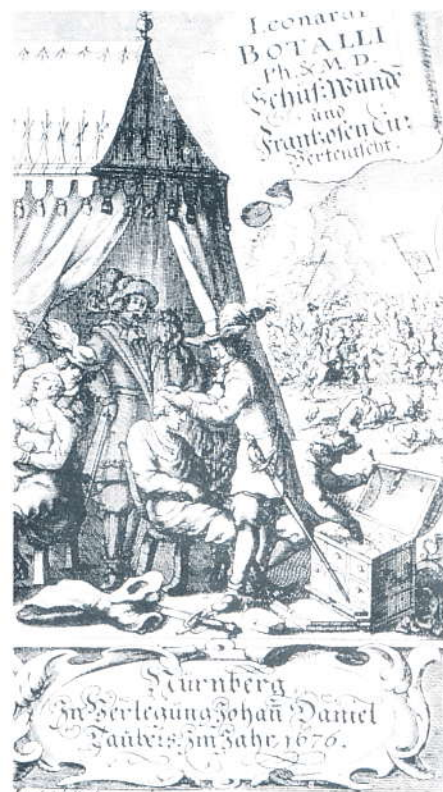
Feltsanitetstjenesten mellem Frederik III og Frederik V

Udbygningen af feltsanitetstjenesten under Frederik III, Christian V og Frederik IV foregik i beskedent tempo, for efter 1660 var landet forarmet og udplyndret. Hidtil havde man stort set kun anvendt hvervede lejetropper, de var kostbare og ikke helt pålidelige, så i 1660 oprettede Frederik III en stående national hær af danske bondekarle. Det blev bestemt, at der skulle

ansættes 1 feltskeerer og 6 svende ved hvert regiment. Det var købstæderne, der skulle afgive feltskeererne til hæren, og de skulle også betale feltkisten og feltladen - og den var kostbar.

Endvidere havde man garnisonsfeltskeerere, som bønderkarlene kunne konsultere, også i fredstid. Tendensen var klar; nu drejer det sig om dansk mandskab, der skulle holdes i kampdygtig stand.

Der blev brug for disse foranstaltninger. Det gik hårdt ud over det danske mandskab i Skånske Krig (1675-1679). Der var mange faldne, sårede og ikke mindst syge. Allerede for de større slag var mere end 20% syge af epidemier. Der blev

oprettet lazaretter og kvæsthus i Skåne. Transporten til Københavns Qvæsthus foregik ad søvejen, og er således den første evakuering af sårede bagud.

I Den Store Nordiske Krig var hæren ganske godt forsynet med feltskeerere, men krigen krævede store militære ofre. Slaget ved Helsingborg i 1710, der medførte rømningen af Skåne, kostede hæren så voldsomme tab af faldne og døde, at alle kvæsthuse og nødlazaretter i København overfyldtes.

Og én ulykke kommer sjældent alene!

I 1711 indtraf den store pestepidemi, først i Helsingør, siden i København, hvor ca. 1/3 af Københavns 70.000 indbyggere døde. Også på flådens skibe og i Nyboder spredte pesten sig. Hæren slap nogenlunde godt over epidemien, da størstedelen netop det år var stationeret ved grænsen til Tyskland.

Som det ses her, praktiserede den lokale smed den gang også som tandlæge!

Tæv til psykisk syge

Fra 1721 til 1801 var Danmark forskånet for krig, men de ustabile forhold i Europa gjorde det tvingende nødvendigt at have en stor hær stående klar; i perioder var der mere end 50.000 mand under våben.

Den stående hær bestod fortrinsvis af udenlandsk hvervede soldater, hvortil kom en national landmilits, som dog kun indkaldtes i tilfælde af krig og ellers nøjedes med lidt ekscersits efter kirkegang.

Der var problemer med indkvartering af de mange soldater og landets økonomi var anspændt, derfor lavede man en ny lov (snarere afgift), idet man pålagde borgerne mod en beskedent godtgørelse at huse soldater, evt. med familie. Det bedre stillede borgerskab, der havde råd, kunne købe sig fri. Mange af de hvervede soldater hørte næppe til Vorherres artigste børn, men talrige værelser udlejet til logi var aldeles uhumske. Det medførte utallige skænderier vært og lejer imellem; slagsmål og værtshusuorden hørte til dagligdagens hændelser.

I 1764 bestemte man, at alle militære afdelinger skulle indrette afdelingssygehuse med 20-50 sengepladser. Nogle kaserner havde muligheden hertil, men ofte måtte staten købe eller leje privat ejendom og indrette sygestuer i disse. Det var en gene, at afdelingssygehuse blev spredt over hele byen, fjernt fra kompagnierne. Den væsentligste ulempe var dog, at de enkelte militære enheder havde hver sit afdelingssygehus, man blandede sig ikke. Dette medførte, at medicinske (smitsomme) sygdomme,

kirurgiske og psykiatriske patienter blev anbragt på samme stue. Datidens behandling af urolige, psykiatriske patienter var korporlige tæv, indtil de faldt til ro.

Selv om bakteriologi var et ukendt begreb, havde man dog noget begreb om smitsomme sygdomme samt isolation af syge. Navnlig diarré og hudsygdomme havde man respekt for, symptomerne er jo ret iøjefaldende.

I en skrivelse af 10.8.1802 fra Cancelliet til Stiftsamtmanden i Trondhjem læses: "at nationale med Radesyge befængte Soldater bør for Eftertiden, ligesom forhen er sket, indtages i Rade Hospitalet, naar dertil Plads haves, og Lægen tilpligtes at helbrede ham." (Ved radesyge forstås hudsygdom med større kroniske sår dannelser. Den mest sandsynlige årsag, tror jeg, må være spedalskhed, syfilis eller tuberkulose. JS).

Og i Hs. K.H. Kronprindsens Parolbefaling 15.10.1806 skrives: "Soldaten tilholdes, at i de kolde Morgen- og Aftentimer at holde deres Legemer varme paaklædte, hvilket især er nødvendigt at iagttage for dem, der tidligt og silde arbejde i den frie Luft." Og i samme befaling læses: "at hvis en Soldat melder sig syg, da beordres en militær læge didhen for at undersøge Sygdommens Karakter: Findes et mistænkeligt Durklob (diarré), så skal de på sligt Sted indkvarterede Folk udlægges, indtil Sygdommen er standset; men skulle det allerede være en Caract. Blodgang, da skal de fra et saadant Sted udlæggende Militaire være 5 a.6 Dage bestandig under

Escadrons- eller Compagnie-Chirurgs Opsigt. Sygevogtere der passe slige Syge, tilstaaes et Glas godt Brændeviin hver Morgen. De maae ikke tillades at forvare deres Spise i den Syges Værelse, og naar de forlade deres Post som Sygevogter, skal ogsaa deres Gangklæder gennemrøges."

Grødslottet

Tanken om et større militært sygehus, hvor samtlige garnisoners patienter kunne behandles både i krigs- og fredstid, lå lige for, og i 1818 kunne man indvie Københavns Garnisons Sygehus med plads til 500 patienter. Den gang var det en virkelig stor begivenhed i den militære sundheds-tjeneste - set gennem nutidens briller obsolet, specielt i hygiejnisk henseende.

Byggegrunden var en gammel kirkegård, der ikke var rensat for ligrester. Kloakering eksisterede ikke, affaldet fjernedes gennem åbne rendestene både på gaden og inde på hospitalsområdet. Nabohusene var fabrikker, især brændevinsbrænderier, og mange af disse havde kostalde.

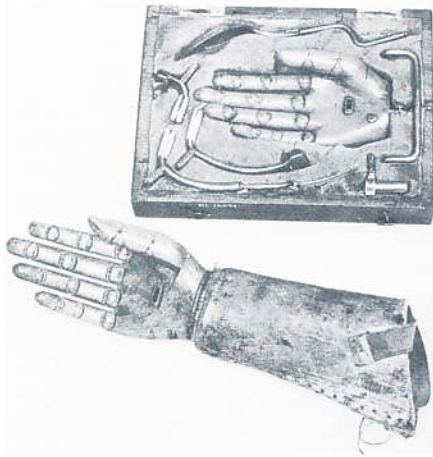
Ikke uden årsag blev Garnisons Sygehus i folkemunde kaldt Grødslottet. Til dagens menu serveredes grød til næsten alle måltider, og samtidig var grødomslag en væsentlig behandling af sår.

Nok var kosten på Grødslottet lidt ensformig, men den har næppe adskilt sig nævneværdigt fra menuen på menigmands middagsborde i datidens Danmark.

Der forelå et stort, detaljeret reglement med forskrifter for både ansatte og patienter, menige som officerer. Et næsten identisk reglement for Rendsborg

Garnisonshospitalet i Rigensgade 7-9, i daglig tale kaldet "Grødslottet". Oprindeligt var bygningen opført 1760 som Det kongelige Uldmanufaktur, men fra 1809 lod Frederik 6. den smukke bygning indrette som militærhospital.

Håndprotese fra Englandskrigen 1807.

Garnisons Sygehus udkom i 1845. I en paragraf læses: *“imod den Syge vises Velvillighed, og yde dem al muelig Bistand, som kan bidrage til deres Lidelsers Lindring og deres Helbredelse.”*

Det var nye toner!

Patienter med sindslidelser fik ikke mere tæv, men psykiatri var stadig *“et hul i jorden”*. I reglementerne står: *“Bliver en Syg uregjerlig eller ikke kan styres, da beordrer Lægen ham iført Spændetroje eller indespærre i Cachaotten, om fornødent med Mandskab til hans bevogning.”*

Mange forbudsparagraffer for patienterne finder vi i dag ganske overflodige, men vor forestilling om god opførsel og hygiejne er anderledes end for små 200 år siden. Det var således forbudt *“at indlede sig i Strid med andre, at forrette sin Nødtorft andre Steder end på Latrinerne, at spyte på Gulvene, Væggene og ud af Vinduerne osv.”* Til gengæld var det tilladt med lægens billigelse *“at ryge Tobak på Sygestuerne og andetsteds, - men i saa Fald altid med Dæksel på Piben.”*

Alle hospitalsansattes pligter var nøje specificeret, og reglerne var strikte. Ved ansættelsen måtte man kvittere for alt løsøre og *“var ansvarlig for anbetroede Inventar og stiller Caution derfor, hvis Beløb Directionen nærmere er at bestemme.”*

Det var for fagforeningernes tid.

Det var stabsskirurg Tønders og professor Wendts idé, at syge fra de forskellige militære afdelinger skulle behandles på fællesstuer af fastansatte læger uden hensyn til hvilke militære enheder, de kom fra. Det stødte på massiv modstand. Hver militær afdeling skulle have sin egen sygestue. Kun patienter med fnat og konssygdomme måtte behandles på fællesstuer. Således var der ved sygehusets åbning elleve sygeafsnit svarende til antallet af militære afdelinger - og antallet steg. Der gik mere end 50 år, før

der skete en udspecialisering i en medicinsk og en kirurgisk afdeling.

Den egentlige sygepleje, forbindsskift, udlevering af medicin m.m. blev udført af kompagnikirurgerne. Anden pasning skete ved hjælp af opvartningskoner, der foruden rengøring af stuerne, tømme bækkener, skure spyttebakker også havde til opgave at tømme sygestuernes natskrin ud i den store latrin i gården; det skete i nattens mulm og mørke uden belysning. Uheld var uundgåelige.

Der blev med tiden indført forbedringer og moderniseringer; der blev oprettet flere specialklinikker, og kort efter år 1900 kom toiletter. Men trods sine mangler viste hospitalet sin styrke under de slesvigske krige, men i 1853 opstod en alvorlig koleraepidemi i København. I alt døde 4.800 københavnere, og Garnisons-sygehuset måtte modtage mange civile patienter. Uheldigvis optrådte der også kolera inden for hospitalets egne mure med en dødelig udgang for flere af personalet. Årsagen var et utæt afløb fra en beholder, hvori man tømte vaskevand og urin, derved blev den tæt ved liggende drikkevandsbrønd inficeret.

Den sidste - og måske største - opgave sygehuset blev udsat for, var den *“spanske syge”*, en ondartet influenzapandemi, der fulgte i kølvandet på 1. Verdenskrig. Under epidemien blev næsten 70.000 danskere indlagt med alvorlige komplikationer. Antallet af døde var uhyggeligt højt, ikke mindst blandt personer i deres bedste alder, 20 - 50 år.

I oktober 1928 lukkede Garnisons-sygehuset, og det nye Københavns Militær-hospital på Tagensvej modtog sine første patienter. Allerede i 1931 måtte man afstå bygninger til udvidelse af Rigshospitalet, og det fortsatte, så i begyndelsen af 1960'erne lukkede Københavns Militær-sygehus.

Den første militære lægechef - krigen på pen og blæk

Underkrigene mod England 1801-1815 følte et stadigt større behov for en læge, der var til rådighed for de øverste militære myndigheder, så i 1806 blev regimentslæge Nicolaus Tønder udnævnt til stabsskirurg. Hans opgave var at fore tilsyn med personel og materiel ved de forskellige garnisoner. En ret beskeden opgave for en stabsskirurg. Faktisk var det kun Garnisons Sygehuset i København, han og hans efterfølger, professor Wendt, havde nogen indflydelse på.

Den alvorligste begivenhed under Englandskrigene var bombardementet af København i 1807. De sanitære arrangementer i hovedstaden har Tønder næppe haft indflydelse på, idet han var med hæren i Holsten. For at skaffe plads til de mange hårdt sårede - langt de fleste civile - måtte man delvis rømme Kgl. Frederiks Hospital, Fødselsstiftelsen, Alm. Hospital samt flere større ejendomme. Generaldirektør for Kirurgien og Kirurgisk Akademi, H. Callisen, berettede, at de fleste læsioner var forårsaget af bomber, og disse læsioner var væsentligt alvorligere end læsioner fra håndvåben.

Sårede bringes i land fra de kanonbåde, der støttede udfaldet i Classens Have 1807.

*Der gøres klar til en rask lille amputation - uden bedøvelse!
Maleri af Villain. Bibliothèque Nationale, Paris.*

Perioden efter Englandskrigene var med hensyn til sanitetstjenesten præget af inaktivitet og især bureaukrati. Diskussioner drejede sig om bataljons- og kompagnikirurgernes pensioner, om de måtte bære portépé, hvornår de måtte indgå ægteskab osv.

I 1815 oprettedes Kgl. General-Commissariats Collegium, et ministerielt kontor,

der bl.a. bestyrede sundhedsvæsenet. Stabslægen, der ikke var medlem og derfor heller ikke havde stemmeret, kunne tilkaldes for at "tiltræde Deliberationer og afgive sin Formeening."

Fra og gennem Collegiet flød der stribevis af circularer, reskripter, resolutioner og parolbefalinger. Alt skulle føres til protokols, detaljerede regnskaber aflægges, lister udfyldes og indsendes, og Garnisons Sygehuset gik ikke ram forbi. Den offentlige sektor var også den gang omfangsrig. Mange skrivelser drejede sig om unikke tilfælde, f.eks. om portneren skulle have et ekstra brød om ugen, men ofte var man ude i petitessernes overdrev. F.eks. i en Skrivelse af 25.5.1833 til Directionen for Garnisons Hospital, hvor "Inspecturen for Fremtiden fører Control med den Aske, der falder af det Brænde, som forbruges i Kjøkkenet og Sygestuerne, og hvad deraf anvendes til Dampvaskningen samt Haandvaskning af det finere Linned til Officers-Lazarethet, som til skuring af Kobber og Tintoi m.m. og maa til den Ende i hvert Aars April Maaned hertil indsendes en Oversigt over det saaledes i Løbet af det sidste Brændelsaar faldne Bøgeaske, samt hvad derafer forbrugt og hvor meget er tilovers, hvorefter Collegiet forbeholder sig at bestemme, hvorledes skal forholdes med Beholdningen."

I 1823 udarbejdede Tønder et detaljeret InterimsRegulativ for Feltme-

dicinalvæsenet og Felthospitalerne ved den Danske Hær. Det var første forsøg på at få indført et sanitetvæsen, der kunne anvendes under krigsforhold. Forsøget kom ikke meget længere end til skrivebordet.

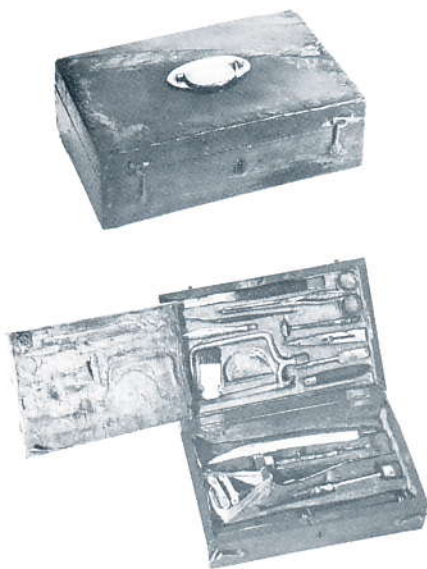
Stabskirurg Wendt, der både havde medicinsk og kirurgisk eksamen, foretog talrige inspektionsrejser til alle landets garnisoner og deres sygehuse, talrige af disse var beliggende i kommunale eller private ejendomme. Specielt de hygiejniske tilstande havde Wendts interesse, og hans dagbogsnotater afslørede horrible forhold.

Vedligeholdelse og en væsentlig del af driften af sygehuse påhvilede købstæderne, og det gav anledning til mange trakasserier. Mange bygninger var faldefærdige og slet ikke egnede til formålet. I Hillerød var taget utæt og ikke isoleret over sengene. Generelt var sygestuerne meget små og lave, og næsten ingen steder var der mulighed for badeindretning og desinfektionsanstaltninger, der især blev anvendt til de mange fnatpatienters tøj. I Fredericia var sygehuset delvis bygget ind i volden og gulvet lå under gadeniveau. Stuerne var fugtige, utætte, og økonomaens kokken fungerede som vaskehus. I Ribe var stuerne fugtige, fulde af muldvarpeskud, og gulvet belagt med brosten. Et fællestræk var, at der stort set ikke var ordentlig ventilation. På stuerne var der skabe, hvor patienterne kunne opbevare den mad, de ikke fik spist; hormen herfra blandede sig med lugten fra stuens natskrin. Senge og sengelinned var i snavset og dårlig stand.

Også forplejningen var en af Wendts kæpheste. Han lagde stor vægt på brødet kvalitet, og at rekonvalescenterne fik godt øl.

Samtidig med inspektionen af sygehuse registrerede Wendt og senere stabskirurg J.C. Müller sygehuses inventar, beholdning af instrumenter, forbindinger, medicin m.m. Resultatet var nedslående. Næsten halvdelen af medicinkisterne var kassable, resten mere eller mindre ubrugelige, instrumenterne var nedslidte eller manglede helt. Man havde ganske enkelt ikke brugt en daler på sanitetvæsenet. Det lykkedes dog Müller at få de allerværste mangler rettet.

På et enkelt område var vi foran. Danmark var det første land, der efter den skotske læge Jenner's geniale opdagelse af koppevaccination begyndte at vaccinere flådens mandskab i 1807, og hæren fulgte hurtigt efter. I 1810 indførtes gratis, pligtig vaccination af alt indkaldt mandskab, som ikke tidligere var vaccineret., alle børn til

Her ses skibskirurgen Sir Willaiam Beattys instrumentskrin. Beatty var læge på Nelsons "Victory" i slaget ved Trafalgar 1805. Man forundres over, med hvor få og simple instrumenter, datidens feltlæger var i stand til at udføre komplicerede amputationer og behandle svære læsioner.

højere skoler, alle læredrenge, og alle der giftede sig. I 1836 blev det bestemt, at alt mandskab straks efter indkaldelsen skulle revaccineres uanset tidligere vaccination.

I 1804 indførte man den upopulære sundhedsvisitation af mandskab, der skulle permitteres; næppe for mandskabets skyld, snarere for at forhindre udbredelse af kønssygdomme i den civile befolkning. Skrivelsen blev gentaget september 1806, samt ved en parolbefaling i 1818, denne gang i ret utvetydige vendinger, og i oktober 1836 forelå et reskript til Commandanten i Citadellet, Artillericorpset og Livgarden, at "*mandskabet, befængte med venerisk Sygdom havde streng Pligt til at forklare, hvor de formode at være blevne smittede, paadet at Regimenterne og Corpsene kunne give hurtig Anmeldelse til Politiet, og derved sættes i Stand til at faae de pågældende Fruentimmere inddragne under behørigt lægevidenskabelig Tilsyn til Kuur og Helbredelse.*"

Udbredelsen af kønssygdomme har været problematisk og i hvert fald inden for arméen så udbredt, at man næsten kunne betegne det som en erhvervs-sygdom.

Lægekorpsets debut

Den 20. januar 1838 udsendtes en kongelig plakat, hvor det forkyndtes, at i stedet for de hidtidige, adskilte eksamener, den medicinske og kirurgiske, afholdes en forenet eksamen under navn af medico-chirurgicum, og at adgang til lægeeksamen har kun de, som har taget examen artium og examen philologicum-philosophicum ved Universitetet. I 1842 nedlægges Kirurgisk Akademi, herefter skulle samtlige læger uddannes på Universitetet, og lægeeksamen foregik på dansk.

I den gennemgribende hærlov 1842 findes der meget lidt om organisationen af lægerne, kun at stabslægen pålægges overbestyrelsen af arméens medicinalvæsen, at der ønskes 1 overlæge og 2 underlæger pr. bataljon, og at kompagnikirurgerne efterhånden skulle erstattes med eksaminerede læger. Intet om ambulancerne, sygevogterne eller lazarettens indretning.

Ved den nye hærlov blev regimenterne nedlagt og erstattet af bataljoner eller krops, der kunne samles i brigader og disse igen i divisioner; titlerne regiments- og bataljonskirurg blev erstattet med overlæge.

Det medførte den ulempe, at behovet for fastansatte læger, overlæger blev mindre.

I de første år efter hærlovens vedtagelse skete der fra Krigsministeriets side intet. Det er ejendommeligt, for i Frankrig, Preussen og Sverige foretog man store reformer inden for sanitetstjenesten. Ganske vist udvirkede stabslægen, at ministeriet sendte et par overlæger på studierejse til udlandet, men de nåede ikke at komme hjem, før krigen var begyndt. Den slesvigholstenske opstand i Rendsborg 24. marts 1848 satte skub i Krigsministeriet og foranledigede et Circulaire om Armeens LægeEtat. Det blev underskrevet af krigsminister A.F. Tscherning den 7. april, og i cirkulærets § 1 læser man "*Armeens Læger danne et for sig bestaaende militairt Corps, hvis medlemmer udcommanderes til Tjeneste, hvor de behøves.*" Hærens lægekorps som selvstændig institution var nu en realitet. Absolut på høje tid, for dagen efter knaldede de første skud ved Bov.

De slesvigske krige

Den 30. marts samme år udsendtes "Plan til Sundhedstjenestens Gang paa Krigsfod i 1848."

Lazaretterne opdeltes i 3 linier:

1.linie bestod af den "flyvende ambulance" med hestetrukne vogne med førstehjælpsudstyr, anbragt lige bag frontlinien. Herefter transport til det ambulante feltlazaret 3-5 km bag den "flyvende ambulance". Her kunne patienterne placeres på stråsekke til fortsat behandling.

Lazaretterne i 2.linie, de stående lazaretter, blev oprettet helst i byer og helst med sygehus eller mulighed for at skaffe større lokaliteter. Patienterne kunne her lægges i rigtige senge - om end af uhøv-

lede brædder - og få regulær hospitalsbehandling.

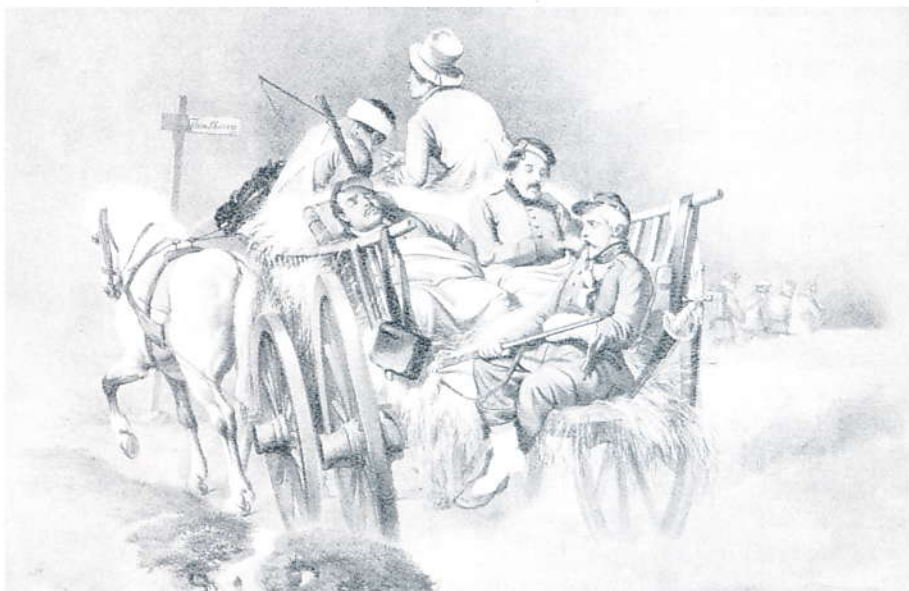
Lazaretter af 3.linie var Garnisons Sygehuset i København. Transporten foregik i reglen med bøndervogne med halm eller med skib.

Ovennævnte plan bygger på den franske militærlæge Larrey's idéer med lynhurtig første hjælp, f.eks. standsning af større blodninger, forbindelse af større kvæstningssår, immobilisation af knoglebrud; herefter hastig, skånsom transport til stationært lazaret til efterbehandling.

Det bør tilføjes, at for Larrey stod frem med sine forslag om "hurtig hjælp", var det kutyme først at afhente de sårede på slagmarken, når slaget var afsluttet. Den preussiske generalchirurg Johan Ulrich Bilguer (1720-1796) blev således irrettesat af Frederik den Store: "*Blessierte erst nach beendeter Bataille eingesammelt werden dürfen.*"

Starten for det nyoprettede lægekorps var - i lighed med hærens afdelinger - ret så kaotisk. Der var katastrofal mangel på læger, sygevogtere, der i øvrigt ikke havde antydning af uddannelse, og en mangel på enhver form for materiel og instrumenter. Vort bedst udrustede militærhospital i Rendsborg faldt i krigens første fase i oprørernes hænder.

I løbet af krigen fik man rettet op på mange skævheder, naturligvis præget af erfaringer. De sidste to år fungerede sanitetsvæsenet. Transporten fra den "flyvende ambulance" til lazaretterne i 2. og 3.linie foregik ved hestevogn og skib. For eksempel tog transporten fra Sønderborg eller Flensborg til Garnisons Sygehuset i København godt 24 timer en rigtig flot præstation.

Transport af sårede under Treårskrigen. Som det ses her, benyttede man rekvirerede bøndervogne, som forsynedes med bunde af sejldug, hvorpå man så igen lagde halm, dækkener og lignende for dog at gøre transporten en smule behagelig.

Her aarelades
 Jøler og Blodkopper
 paasættes. Lavrement
 gives. Ringe indsættes
 i Ørene. Ligtorne
 og indgroede Neale
 helbredes, samt alt
 til Barberfaget
 henhørende udføres.

Et skilt fra 1900 viser, at barberen helt op til vor tid påtog sig mindre kirurgiske indgreb.

Angående behandlingen af de sårede var man nu i stand til at bedøve med æter og kloroform. Selve sårbehandlingen fulgte nogenlunde Larrey's principper: omgående fjernelse af kvæstet væv, og hvis det skønnes nødvendigt: hurtig amputation. Desværre fortsatte man med at sondere og udvide et sår med usteril finger eller instrument, hvor man fjernede kugle og knoglerester. Lange ligaturtråde lod man hænge ud af sårene; som væger sugede de bakterier ind i såret. Ulykkeligvis kendte man intet til bakterier. Virkelig mange patienter i begge slesvigske krige døde af sepsis - sårfeber - både efter læsioner og operationer.

Ved krigen i 1864 stod vi i nogenlunde samme situation som i 1848. Pengemangel til forbedring af sanitetstjenesten samt manglende forståelse var bl.a. årsag til en katastrofal mangel på læger og andet sanitetspersonel. (På Københavns Universitet blev der kun uddannet 20 læger om året.) Materiellet var utilstrækkeligt. Ønsket om et uddannet sygevogterkorps var blevet forkastet.

På flere punkter adskiller de to slesvigske krige sig fra hinanden. Krigen 1848-

1850 var stort set en sommerkrig; der var våbenstilstand om vinteren, og de større slag blev udkæmpet i åbent terræn. 1864 krigen var en stillingskrig, og vejret var dårligt. Endelig havde de nye ildvåben, specielt artilleriet en betydelig slagkraft. Kombinationen stor ildkraft og skyttegravskrig forårsager mange hovedlæsioner, tydeligt flere end i første slesvigske krig.

I starten af krigen lå de mange soldater på grund af pladsmangel i bivuak uden mulighed for personlig hygiejne. Vejret var koldt og blæsende, så resultatet var stor sygelighed hos mandskabet, i perioder mere end 10%. Lungebetændelser var hyppige, heraf døde 8%, et uhyggeligt højt tal, det drejede sig om relativt unge mænd; men bakteriologi og antibiotika var stadig ukendte begreber.

Kønssygdomme i begge slesvigske krige var et stort problem, specielt syfilis, der forårsagede et langt sygehusfravær. Fnat var kolossalt udbredt.

Under krigen var de danske soldater ret veleviperede. Siden 1854 havde vi langskaftede støvler; bukserne kunne stikkes ned i skafterne eller smoges op. Preusserne havde meget korte støvler - næsten sko -, så de måtte trække strømperne ud over bukserne, og det virkede som en væge; fugtighed sivede ned i støvlerne med forfrysninger til følge. Behandlingen var ikke sjældent amputation. Danske støvler var et eftertragtet krigsbytte.

Efter 1864 fremkom mange kritiske røster også om sanitetstjenesten og dens problemer.

Der var 3.078 døde og 3.151 sårede, og heraf døde 11,5%.

Tallene skal tages med forbehold, da døde og sårede i tysk fangenskab er delvist ukendt.

En væsentlig dødsårsag var efterblodning og sårinfektion. Stabslæge Djourup beskrev særlig sårinfektion, "Hospitalsbrand" med store belægninger og pusdannelse, den spredte sig fra den ene patient til den anden. Årsagen var formentlig sammenklumpning af patienter med svækket konstitution efter den langvarige, ublide transport. Men også svigtende hygiejne hos plejepersonalet og instrumenter kan være medvirkende. Sygdommen optrådte især i lazaretet i 3.linie.

Ved krigens begyndelse var lazaretterne i 1.linie fordelt. Denne planlægning måtte ændres ved tilbagetrækningen fra Danevirke og Dybbøls fald, og da Flensborg Fjord blev islagt, måtte transporten med sårede ske med bøndervogne til Sønderborg eller Fredericia, herfra med

skib til Korsør og så videre i godsvogne med halm på gulvet til København.

Hæren var formeret i 4 divisioner à 3 brigader, og efter reglementet skulle hver brigade have en ambulance, men hver division fik kun to ambulancer, hvilket naturligvis begrænsede sanitetstjenestens effektivitet. Også bemanningen af læger pr. ambulance blev skåret ned. Man lappede på lægemanglen ved at indkalde civile læger, og fra Norge og Sverige kom 26 frivillige læger.

Ambulancesoldater og sygevogtere var for få og uuddannede. På lazaretterne i 2. og 3.linie brugte man vågekoner, som heller ikke havde nogen uddannelse. Fra Sverige modtog vi 4 uddannede diakonisser, der gjorde tjeneste på lazaretet i Augustenborg. Det er første gang, sygeplejersker gjorde deres entré inden for militæret. Med rette blev det kritiseret, der var for få læger ved ambulancerne, samt at visitationen på lazaretet i 1.linie var uheldig. Syge og sårede blev behandlet samtidigt på samme stue.

Beretningerne om den effektive tyske feltsanitets-tjeneste i krigen 1870-1871 fik os til at forlade lazaretterne i 3 linier til fordel for hovedforbindepladsen, der var feltambulancens standplads under kamp. Et stort antal sygebærere og sygehjælpere hentede de sårede fra fronten til hovedforbindepladsen, beliggende ca. 3 km fra frontlinien. Transporten foregik med bærer eller køretøjer fra ambulancens vognholdeplads.

Dansk underlæge 1864 - stud. med. et chir. S.J.H. Prochansky

På hovedforbindepladsen fandtes forbindings- og operationsafdelinger. Svære sårede transporteredes bagud til feltlazarettet med sengepladser.

Men erfaringerne fra 1. Verdenskrig bevirkede, at store ændringer var påkrævet.

Mod nyere tider

Efter krigen 1939-1945 måtte vi starte helt forfra: tyskerne havde fjernet al militær udrustning inklusive sanitetsmateriellet. Opbyggelse af sanitetsvæsenet tog nogle år, og er i dag præget af det udvidede NATO-samarbejde.

Sanitetstjenesten har i mange år været opdelt i 4 trin, echeloner, hvor 1.echelon er den kvæstede soldat og kolleger, der yder første hjælp.

2.echelon er afdelingsforbindepladsen, 1-3 km bag fronten. Den er opdelt i flere afdelinger, beliggende i kældre, bygninger, eventuelt telte; den er mobil og kan behandle 50 patienter/døgnet. Formålet er at redde liv og forlighed samt forberede transport til 3.echelon, hovedforbindepladsen - i reglen to - beliggende 10-20 km bag fronten. Den er bemannet med ca. 10 læger og tandlæger. Her færdigbehandles lettere sårede, mens sværere tilskadekomne gøres transportable, f.eks. ved standsning af blødninger, behandling af chok med transfusion etc.

4.echelon, feltlazarettet, 30-100 km bag fronten oprettes i skoler, idrætshaller eller lignende. Her er mulighed for kortvarig sengelejrning, og der kan udføres medicinsk behandling og større kirurgiske indgreb; endvidere findes der intensivafsnit, røntgenafdeling og laboratorium. Patienter, der kræver mere end få dages indlæggelse, evakueres til civile sygehuse eller infirmerier.

Det er nævnt, at 2.-4.echelon består af flere enheder. De kan vikariere for hinanden, og det giver stor fleksibilitet og mobilitet i tilfælde af uventet stor belastning. Men betingelsen for at systemet fungerer er, at der stadig kan evakueres til næste trin. Til hver echelon er knyttet et meget stort antal køretøjer, fra mandskabsvogne til ambulancer, busser måske tog. Brug af helikopter og andet fly er begyndt. Der foregår en stadig fornyelse af sanitetsmateriellet og udstyr til ambulancerne, således at behandlingen kan fortsætte under transporten, - transfusioner, ilttilførsel m.m..

Lægernes uddannelse efter 1864

I hærloven af 1867 traf man også bestemmelse om de værnepligtige lægers uddannelse. Til tjenesten indkaldte man medicinske kandidater og studenter, men uddannelsen var mildest talt mangelfuld. Derfor oprettede man i 1881 på Lægekorpsets foranledning en underlægeskole af 2½

måneds varighed. De første to uger var en ren militærudannelse, ledet af en officer; så afgik de til uddannelse på Garnisons Sygehuset i 4 uger, hvor de af læger blev undervist i krigskirurgi og soldatersygdomme, herefter forrettede underlægerne tjeneste på garnissygehuse i 4 uger.

Siden er undervisningen udvidet med kortlæsning, orientering og sanitær taktik, der omfatter, hvordan de sanitære afdelinger indpasses i taktiske kampsituationer.

Lægerne undervises også i pistol-skydning, ikke for at deltage i kamphandlinger, men for at kunne forsvare sig selv og sine patienter mod eventuelle marodører. I en kortere periode blev læger, der var fordelt til beredne afdelinger undervist i ridning; i dag uaktuelt, da hele hæren er motoriseret.

Der undervises også i kemisk krig, gaskrig. Et omfattende område, da der er udviklet et bredt sortiment af krigsgasser, som kan påvirke stort set alle organsystemer. Mange gasser udøver deres virkning, hvadenten de inhaleres eller kommer i kontakt med huden eller kontaminerer fødevarer. En gasmaske er ikke tilstrækkelig beskyttelse!

Biologisk krigsførelse synes at være aktuell. De avancerede våben er kostbare og kræver teknisk ekspertise. Sammenlignet hermed er fremstilling af biologiske våben relativt billige, til gengæld er behandling og forebyggelse bekostelig. Der kan anvendes bakterier, f.eks. miltbrand, clostrider (pølseforgiftning), pest, plettyfus m.m., men også virus, der fremkalder sjældnere eksotiske sygdomme er brugbare, f.eks. ebola, kopper, endemisk hjernebetændelse osv. Både bakterier og virus kan fremstilles i form af multiresistente stammer, der kan modstå behandling. Det smitsomme produkt kan nedkastes under gunstige betingelser, men kan lige så godt distribueres via femtekolonnevirksomhed, måske gennem føde-middel- og drikkevandsdepoter. Her vil antallet af smittede nok være begrænset, men det kan være tilstrækkeligt til at skabe frygt.

Krig i dag udkæmpes på alle fronter, også langt ind i baglandet, således at også civilbefolkningen i høj grad inddrages i krigshandlinger, og landets infrastruktur kan blive truet, ikke mindst i psykologisk henseende.

Alle på Forsvarets Sanitetskole undervises i katastrofemedicin, både for at kunne tackle psykiske problemer og tilrettelægge hjælpeforanstaltninger i katastrofesituationer; det kunne dreje sig om samarbejde med politi, brandvæsen, civilforsvar m.m.

Paramedic giver førstehjælp.

Bog anmeldelse Den uovertindelige

af Lars Lindeberg

Bogen begynder med disse linier:

“Vi ved ikke, hvad han hed. Vi ved bare, at han var svensk, temmelig fed og helt nogen. Og at han var død.”

Et sted i Polen er nogle svenske ryttere faldet i et baghold. De er alle blevet dræbt. Manden er en af dem. Under kampen har han fået et kraftigt sværdhug tværs over bugen, så indvoldene er væltet ud. Alligevel har hans modstandere plyndret ham ind på den nøgne krop.

Lidt efter kommer en bonde fordi. Hans blik falder på manden, der ligger i solet med maven sprættet op. Noget blinker i det åbne sår. Bonden bøjer sig ned. Det er en guldmønt. Han graver rundt i skidtet i de åbnede tarme - og finder fler!

Det er et gammelt krigerkneb. For en kamp eller en farlig mission sluger soldaten sine værdifulde mønter. Bliver han taget til fange, vil fjenden plyndre ham for alt, hvad han har på sig. De slugte mønter er sikret - i hvert fald, indtil de kommer ud den naturlige vej. Men det forudsætter givetvis, at man er i live.

Bogen, der indledes med dette barske øjebliksbillede, er den svenske historiker Peter Englund's seneste værk, “Den uovertindelige”, der handler om svenskekongen Karl X Gustav og den svenske stormagtstid.

“Et billede af krigens alkymi, der får rødt blod til at krystallisere sig til hvide barokslotte - og som trækker guld ud af lort”, kommenterer forfatteren.

Og han tilføjer:

“Bagefter må nogen jo have siddet der og gnubbet mønterne rene.”

Svenskekongen

Karl X Gustav lavede jo mange ulykker i Danmark, så bogen har også interesse for danske læsere.

Den fantastiske ismarch over danske sunde og bæltter og panikfreden i Roskilde med afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge. Den mislykkede storm på Københavns volde og den svenske besættelse, der lagde landet øde.

Skildringen af svenskekongens husen i Danmark fylder omtrent halvdelen af den ca. 800 sider tykke bog, så begivenhederne er beskrevet med stor detaljerigdom.

Dog kan man undre sig over, at Peter Englund ikke har fundet plads til Karl X Gustavs kvikke - og ofte citerede - replik, da kongen 20. juni 1657 i Polen modtog den danske krigserklæring.

Han sagde: “Næste uge bryder jeg op, og herfra går jeg i Herrens navn at tale med bror lille.”

Med “lillebror” mente han den danske konge, Frederik III.

Tyksakken

Bogen tegner et nuanceret portræt af mennesket Karl X Gustav, som vi også kender ham fra den danske hofmaler, hollænderen Abraham Wuchters ubarmhertige udlevering i det kendte billede, malet under krigsårene i Danmark.

Svenskekongen står i panser og plade og i arrogant positur på sin magts tinde. En brysk og hoven herre. En undersætsig tyksak med ballonkinder, dobbelthage og tunge øjenlåg. Med charmeklud om halsen og kården spændt om et gigantisk taljemål.

Peter Englund supplerer billedet: Manden led i virkeligheden af store min-

dreværdskomplekser, som med tiden slog over i sin egen modsætning, i et enormt storhedsvanvid - og tro på egen uovertindelig delighed.

Andengenerationsindvandrer

Karl Gustav var, hvad vi i dag kalder andengenerationsindvandrer - med mange af de uheldige egenskaber, som karakteriserer den slags også i dag: Aggressivitet og adfærdsvanskeligheder.

Han stammede fra en gammel tysk slægt, for hvem det var gået slemt tilbage. Hans far ejede kun det lille, fattige fyrstendømme Cleeburg i Elsass, som ikke var meget at råbe hurra for.

Men faderen må have været noget af en charmetrold, for under et besøg i Sverige i 1613 lykkes det ham at bedåre, gifte sig med og hjemføre prinsesse Catharina, datter af den netop afdøde svenske kong Karl IX og halvsøster til Sveriges regerende kong Gustav II Adolf.

Da 30-årskrigen bryder ud, flytter parret i sikkerhed i Sverige, og bliver - som kongefamiliens nære slægtninge - installeret på Nyköping Slot.

Den fattige fætter

Her fødes 8. november 1622 parrets første drengbarn, som får navnet Karl efter sin morfar og Gustav efter sin morbror.

Navnet viser, at forældrene har store ambitioner på sønnens vegne - han er jo potentiel tronfølger, selv om det foreløbig har lange udsigter.

Han får en førsteklases uddannelse. Læser f. eks. de latinske klassikere på originalsproget, og er dybt fascineret af oldtidens store feltherreskikkelser, Alexander, Hannibal, Cæsar m. fl. Dem vil han gerne ligne.

Udsnit fra et af den franske kunstner Jacques Callots berømte stik fra serien “Krigens rædsel og gru”, udgivet 1633. Her plyndres en landsby, og alt det stjalne læsses på karrer, medens andre er i gang med at fuldbyrde ødelæggelserne ved at sætte ild på husene.

Forsidebilledet

viser den danske Hofmaler, hollænderen Abraham Wuchters ubarmhjertige udlevering af Karl X Gustav, malet under svenskekongens huse- ren i Danmark 1658.

Og så bliver han sendt til hoffet i Stockholm for at lære mere om, hvordan en ung adelsmand gebærder sig, men det bliver ingen succes.

Karl Gustav bliver behandlet nedladende som den fattige fætter fra landet. Det svenske aristokrati ser ned på indvandrersfamilien. Den unge mand holdes udenfor, bliver overset - og ydmyget.

Det er her hans mindreværdskompleks vokser sig stort, og det er i denne periode, at hans korpus svulmer op som følge af trostespisning og druk.

Landsknægten

Men inden Karl Gustav helt forsumper, bliver han sendt til den svenske hær i Tyskland, hvor den store krig stadig raser, og det bliver et vendepunkt i den unge mands liv.

I krigens hårde skole lærer Karl Gustav at hævde sig med sværdet i hånd. Han får sin selvtilid tilbage. Blandt hærens barske landsknægte føler han sig ikke alene hjemme - han føler sig også værdsat. Han får afløb for sin indestængte aggressivitet og får sin selvtilid tilbage.

Og det er på slagmarken, hvor hans dristighed - for ikke at sige dumdristighed - mange gange bliver belønnet, at han efterhånden bliver overbevist om sin egen uovervindelighed.

I felten vænner han sig til at træffe hurtige beslutninger. Hans beslutsomhed som feltherre er jo legendarisk.

Og her er de plyndrende soldater trængt ind i en landejendom, hvor man har kastet sig over kokken og vinkælder. Tjenestefolk hugges ned og kvinderne voldtages. Ejeren har man på et udsnit, der ikke er med her, hængt op ved benene over ildstedet.

Eksempler på nogle af H. Peipps 54 mm rytterfigurer fra 30 årskrigen

Han tøver sjældent længe, for han bestemmer sig. Og han reagerer lynhurtigt. Uden at give sine modstandere megen tid til eftertanke.

Han tager chancer. Han bliver spilleren, som satser. Og som regel vinder han.

Krigsforbryderen

At Karl Gustav i denne periode udviklede sig til en forfærdelig skurk, var jo ikke noget minus i karakterbogen dengang.

Set med nutidens øjne var han krigsforbryder af værste skuffe.

Han fulgte sin læremester, den svenske hærs overstkommanderende, general Len- nart Torstensson, under lynkrigen mod Danmark 1643.

Og det var under dette felttog, at Karl Gustav uden nåde lod flere hundrede danske krigsfanger nedslagte efter en kamp ved skansen i Gründe uden for Kiel.

Det skete ofte, at fanger blev dræbt, når adrenalinet pumpede efter en kamp.

Men her var der tale om en koldblodig og kontrolleret massakre.

Både danskere og tyskere var blevet taget til fange, men i modsætning til tyskerne anså man danskerne for at være

upålidelige - og derfor svære at stikke ind i egne geledder som tvangshvervede.

Derfor sorterede man på Karl Gustavs udtrykkelige ordre de to nationaliteter ud fra hinanden, og danskerne blev straks hugget ned.

Tal om etnisk udrensning!

Katolsk i hovedet

Det var denne mand, der - mod alle odds - pludselig kunne bestige den svenske trone.

Gustav II Adolf var faldet i slaget ved Lützen 1632, og hans datter, Kristina, som efterfulgte ham som dronning af Sverige, blev pludselig katolsk i hovedet og abdicerede 1654.

Nu var det så Karl X Gustavs tur, og han havde kun krig i hovedet.

Han kaster sig over Polen, hvor han i begyndelsen går fra sejr til sejr, men da polakkerne indleder en guerillalignende krig mod den svenske besættelsehær, og den tyske kejser begynder at rasle med sablen og truer med at komme Polen til hjælp, er svenskekongen i vanskeligheder.

Da er det, Danmark benytter lejligheden til at erklære ham krig - i håb om at score en let sejr.

Men Karl X Gustav går i ilmarch mod Danmark, og heldet følger ham - i hvert fald indtil han løber panden mod Københavns volde natten til 11. februar 1659.

Krigskorrespondenten

Peter Englund skildrer det historiske forløb både dramatisk og medrivende - som f. eks. i øjeblikksbilledet af den dræbte svenske soldat og bonden på jagt efter guldmønter.

I den del af bogen, som handler om krigen i Danmark, træder vi sammen med de svenske soldater ud på Lillebælts usikre is ved Brandso, og vi mærker, hvordan panikken lammer danskerne, jo hurtigere svenskerne rykker frem.

Vi er med til de natlige forhandlinger i den snedækkede præstegård i Tåstrup,

hvor landsforræderen Corfitz Ulfeldt sidder hoverende for bordenden og nærmest dikterer udkastet til den ydmygende Roskildefred.

Og som en moderne krigskorrespondent tager forfatteren os med ind i Karlstad, svenskernes befæstede lejr på Bellahøj, hvorfra vi følger stormkolonnerne mod Københavns isglatte volde og det sviende nederlag.

Men Peter Englund bruger også en del plads til beskrivelser af datidens krigsteknik, dagligliv og kultur, så man får sat det

faktuelle begivenhedsforløb i spændende perspektiv.

Man synes faktisk ikke, men kan undvære én af bogens mange hundrede sider.

Erik Dahlberg

“Den oöverninnerlige” er en fortsættelse af samme forfatters omtrent lige så store værk, “Ofredsår”, om svenskernes deltagelse i 30-årskrigen. Herudover kender de fleste vel Englunds fremragende og til dansk oversatte “Poltava”.

Da “Den oöverninnerlige” fokuserer på Karl X Gustav, som i sine unge dage også deltog i denne krig, kan gentagelser ikke undgås.

Peter Englund bruger i øvrigt svenskeren Erik Jönsson som en slags gennemgående figur i begge værker - det er ham, vi kender som Erik Dahlberg.

Han fulgte svenskekongen som en skygge og forsøgte jo senere at tage æren for den berømte march over isen.

Hans livshistorie er også værd at følge i Peter Englunds epos om den svenske stormagtstid.

Genèves militær 1818-1839

af Ivan M.C.S. Elsmark

Siden 1798 havde Genève været under fransk herredømme og byen det administrative center for departementet Léman. Som led i tilbageslaget efter nederlaget ved Leipzig, den 18. oktober 1813, måtte brigadegeneral Jordy med den franske garnison på 1.130 mand i december¹ evakuere byen, som derpå blev besat af østrigske hærstyrker² under general Bubna. Med deklARATIONEN af 31. december 1813 genoprettedes Republikken Genève, *la Restauration*, en begivenhed som endnu i dag fejres med en parade og 22 kanonskud. Krigen fortsatte imidlertid, og i februar-marts det følgende år truede marskal Augereaus tropper atter grænsen. Men de allieredes fremgang og Napoleons abdikation i april 1814 bragte fjendtlighederne til ophør.

Eftersom Genève kun kunne mønstre nationalgarden (pr. 16. maj 1814 betegnet som Garde genevoise), var der opstået et farligt militært vakuum. For at sikre bystatens fortsatte uafhængighed i de urolige tider anmodede man om militær hjælp fra Schweiz, og i 1815 blev Genève, samtidig med Valais og Neuchâtel, tilsluttet konføderationen som den 22. kanton³.

Efter loven om forbundshæren af 20. august 1817 skulle kantonerne i tilfælde af krig bidrage til forsvaret med en styrke, hvis størrelse var beregnet på grundlag af 4 mand pr. 100 indbyggere, således at der kunne stilles 2 troppekontingenter på hver 33.758 mand. En Élite Fédérale og en Réserve Fédérale. For La République et Canton de Genève (som var blevet dens officielle betegnelse) med ca. 440.000 indbyggere betød det, at hvert kontingent kom til at bestå af 880 mand. Desuden havde Genève et landeværn, som dog ikke var underlagt det federale kontingent. Uniformeringen og faner forblev under kantonernes autoritet⁴, men tropperne tildelt forbundshæren skulle bære på

venstre overarm et rødt armbånd med et hvidt kors som kendemærke. Fanerne i de kantonale heraldiske udformning og farver blev bevaret, men de skulle forsynes med et hvidt kors og et rødt og hvidt fanebånd⁵. Et federalt generalinspektorat sørgede for, at troppekontingenterne opfyldte de fastlagte normer; for Genève fandt den første inspektion sted den 31. august 1820⁶.

Illustration 1.
Ridende jæger 1820 får sig en lille sludder med en jæger til fods.

Genèves militære organisation

Loven af 14. februar 1818 om den militære organisation for Genève gav rammerne for militæret, dets organisation og udrustning. I spidsen stod en regeringsrepræsentant, Calandrini, som samtidig var hærchef. Han præsiderede over et militærråd med 12 medlemmer. Kantonen deltes i 6 militærdistrikter (arrondissements), som efter nærmere fastsatte regler stillede mandskab til elitekontingentet, reservekontingentet og landeværnet. Hvert distrikt havde ret til at formere et musikkorps, som dog ikke måtte være på flere end 12 mand, og ikke var del af de væbnede styrker.

Elitekontingentet var på 880 mand og sammensat af:

- En bataljonsstab på 18 mand;
- 5 kompagnier infanteri, 644 mand;
- 2 kompagnier artilleri, 142 mand;
- ½ kompagni kavaleri (ridende jægere), 32 mand;
- En afdeling train, 44 mand.

Reservekontingentet (eller Second Contingent) havde ligeledes 880 mand, men intet kavaleri:

- En bataljonsstab på 18 mand;
- 6 kompagnier infanteri, 765 mand;
- 1 kompagni artilleri, 71 mand;
- En afdeling train, 26 mand.

Landeværnet (Milice Cantonale eller Réserve Cantonale) bestod af våbenføre mænd i alderen mellem 46 og 60 år, der ikke gjorde tjeneste i reserven⁷. Disse tropper fordeltes i sektioner, som tildeltes reservekompagnierne og udgjorde deres depotafdelinger.

Byens garnison ordnedes efter en lov, som trådte i kraft den 1. maj 1819. Den bestod af 381 hvervede soldater, som skulle gøre tjeneste i tre år⁸. Garnisonen var under kommando af en major og sammensat af 2

kompagnier infanteri (hvert på 120 mand), et artillerikompagni (86 mand) og et gendarmerikompagni (50 mand).

Uniformeringen fastlagdes ved samme lejlighed, og reglementet forblev i kraft uden større ændringer fra 1818 til 1839.

Genèves Ridende Jægerkompagnis uniformering

I det følgende skal det ridende jægerkompagni og dets uniformering omtales⁹.

Som angivet bestod kontingentet af et halvkompani¹⁰ under oberstløjtnant van Berchem med 32 mand, samt 4 surnumerære kavalerister.

Efter reglementet af 22. april 1818 skulle uniformen bestå af en grøn kjole, à la hussarde, med fem rækker blanke knapper og sorte husarsnøre, ærmeopslag og krave i samme farve, samt rød vest med sorte. Bevæbningen var en husarsabel og to pistoler. Imidlertid henlede kompagniets chef militærrådets opmærksomhed på omkostningerne ved anskaffelse af denne beklædning og foreslog i stedet en enkelt grøn uniform med kjole i samme snit som infanteriets, hvilket godkendtes og bekendtgjordes ved dekretet af 16. oktober 1818¹¹.

Efter dette kan uniformen beskrives som følgende:

Grøn kjole med korte skøder. På brystet to rækker halvrunde hvide (blanke) knapper, kantning (passepoil) og kravespejl (pattes de collet) i amarantrodt (karminrødt). På skøderne to "falske" vertikale lommer (fausse poches en long) forsynet med en tæt række små knapper, der berørte hinanden. På skødeopslagene jægerhorn i hvidt metal. På venstre skulder hvide skuldernøre (aiguillette) i uldgarn eller gedehår, contre-epaulet i form af en tresse af hvide snore. Lange grønne bukser med to brede amarantrode striber. Kortskaftede støvler med gule sporer. For officerer gjaldt, at skuldernørene skulle være af sølvtråd samt lidsen om pulden på chako-ten og skiltet (i form af et jægerhorn) også i sølv. Officerernes felttegn skulle være af den for det federale kontingent gældende model i rødt og sølv. Chakot af den reglementerede type (M. 1818, 255 mm høj, øverste diameter 290 mm) med et skilt i form af et jægerhorn i sølv for officerer og i hvidt metal for underklasserne¹², hagerem forsynet med skælschupper i hvidt metal (formodentlig fæstet med en stor metalknap med præget jægerhorn) samt Genèves kokarde (yderst gul, inderst rød, 80 mm i diameter)¹³.

Desværre eksisterer der angiveligt ingen bevarede uniformsgenstande fra jægerne til hest¹⁴. For at kunne danne sig

et mere bedre indtryk af uniformen må man supplere reglementernes tekst med oplysninger fra pålidelige ikonografiske kilder. Disse er få, og der kendes kun tre af uniformologisk betydning.

Først skal omtales en anonym litografi fra inspektionen af Genèves militær i året 1820, hvoraf et udsnit er vist som ill. 1. Kunstneren har sikkert tegnet uniformerne efter selvsyn, men desværre ser man kun den beredne jæger bagfra.

Mørkeblå (sort?) valdrap med rød kantning, sort seletøj, grøn mantelsæk med hvid kantning og fastgjort med to hvide læderremme; sort chakot med hvidt sparreformet bånd og hvidt skilt i form af et jægerhorn. Hagerem forsynet med skælschupper i hvidt metal, rødgul (men farven på billedet er grumset) pompon og høj grøn fjer.

Grøn kjole, på højre skulder hvid epaulet i form af en kløverformet tresse (trèfle) og over den venstre skulder en hvid skuldernør (aiguillette) i uldgarn. Rød kantning på skøder og på ærmet (som her ligner mest af alt en ærmeklap?), to rækker hvide knapper på skøderne.

Hvidt bandoler med gule beslag og sort patrontaske med jægerhorn i hvidt metal. Lange grønne bukser med (to?) røde striber; sorte støvler med hvide (?) sporer.

Illustrationerne 3. og 4. hvor der ses fra venstre kaptajn i grande tenue, løjtnant i parade tenue, menig jæger og marèschal de logis.

Bemærk at figuren til højre er en jægerne til fods, kendelig på de store røde epaulet-ter i uldgarn med grønne frynser (kantiller).

Den anden kilde er et stik af du Bois "Le Corps militaires genevois". Det er ligeledes en samtidig gengivelse af Genève's uniformer, og på det her gengivne udsnit (ill. 2) ses en jæger til hest i profil, hvorved kun få uniformsdetaljer er synlige. Chakoten er som tidligere omtalt, men man skimter klart kokarden. Også kjolen er som i det andet litografi, idet man dog har indtrykket, at kraven har en rød kant i stedet for et kravespejl. På ærmeopslaget er en lidse, som enten kan være en kantning eller snarere en sølvsparre (gradstegn for sergent i rytteriet). Kjoleskoderne har en nærmest orangerfarvet kantning, og kunstneren har undladt at male knapperne. Lange grønne bukser med to striber, hvis farve forekommer lys orange (aurore?) eller gul, nærmest hvid, og mellem disse en mørk stribe (læderlidse?). Sorte støvler. Sabelgehæng i hvidt læder. Let kavalerisabel med messingfæste og skede i hvidt metal.

Til venstre ses en jæger til fods i hvide bukser; til højre en sapor med økse, bjørneskindshue og hvidt skødskind.

Den sidste ikonografiske kilde er en illustration af kunstneren Albert von Escher¹⁵, som gennem tredive år fremstillede en lang række ubemærkede illustrationer af schweiziske uniformer. Billedet, som her delt i to (ill. 3 og 4), stammer fra serien *Les milices suisse, 1800-1850*, planche 38 (Zürich ca. 1903)¹⁶. Det er ikke klart, hvorfra von Escher har sine oplysninger, men formodentlig har han haft adgang til andre kilder end reglementet og de to allerede omtalte stik. Da disse andre kilder ikke kendes, og tegningen ikke er samtidig, er det svært at vurdere dens uniformologiske rigtighed, men det er den mest udførlige fremstilling, man råder over.

På billedets (ill. 3a) venstre side ses angiveligt en kaptajn til hest i galla (*grande tenue*), og ved siden af ham til fods en løjtnant. Chakoten er som tidligere beskrevet og har officerenes hvide (sølv) lidse om puldens top; gul og rød kokarde, hvid pompon og høj grøn fjer. Grøn jakke (for officerer af et bedre stof end det menige mandskab) med to rækker hvide knapper, krave med amarantrødt spejl, skøde med en række små knapper og rød kantning. På højre skulder en officersepaulet i sølv, over venstre skulder en hvid (sølv) skuldernor (aiguillette) og contreepaulet i form af en sølvtræsse. Sorte kravehandsker, grønne lange bukser med to røde striber adskilt af en sort (skind) lidse og sorte støvler med sporer. Sabel med reglementeret felttegn (sølv og rød trådfletning) og hvidt

sabelgehæng. Sort seletøj, brun sadel, grønt ridedække med hvid (sølv) kantning og i bagerste hjørner hvide (sølv) jægerhorn, rød mantelsæk med hvid lidse, pistolhylster beklædt med brun pels.

Officeren til fods (ill. 3b) er iført paradeuniform (efter teksten en løjtnant i tenue de parade). Den eneste synlige forskel fra kaptajnens beklædning er de lange røde bukser med hvid stribe (formodentlig to, selv om det på tegningen kan se ud som blot én bred stribe) og hvide handsker, som er denne uniforms kendetegn. En rød kantning på de spidse ærmeopslag er her synlig.

Den menige ridende jæger på det næste billede (ill.4a) bærer den tidligere beskrevne uniform. Det synes som pomponen er mere orangerfarvet end rød, og at bukserne er kortere, således at man ser mere af de sorte støvler (sammenlignet med uniformerne vist på ill. 1 og 2). Bemærkelsesværdig er hestens mundering. Sadlen er dækket af en hvid færepels med grøn pliseret kantning. Mantelsækken er grøn med hvid kantning. Hvidt sabelgehæng og sabel med hvid (?) sabelkvast.

Den sidste figur (ill. 4b) er en sergent (maréchal des logis), kendelig på den brede sølvlidse i form af en sparre (chevron) over

Illustration 2.

I midten ridende jæger; til venstre en jæger til fods og til højre en sapor.

ærmeopslaget. Ellers er uniformen (så vidt synlig) den samme som den menige jægers.

En gang i 1960'erne udgav firmaet Siegfried SA Zolingue som reklame nogle af von Eschers billeder i reduceret format, ledsaget af en (anonym) forklarende tekst. For Genève's ridende jægere findes følgende supplerende oplysninger, som formodentlig bygger på forskellige befalinger og reglementer:

"Officerenes ridedække var mørkegrønt med en bred sølvlidse og jægerhorn i sølv eller med Genève's våben; underofficerer og menige red på husarsaddel (selle bloc) dækket af en hvid færepels, kantet med sorte, senere amarantrøde "ulvetænder". Mantelsækken lidser var oprindeligt sorte, senere røde; korte kjoleskoder med to rækker med 9-10 halvrunde blanke knapper. Kantninger (passepoils) og spejl på kraven var amarantrøde. På bæltet (ceinture) var fastgjort små blanke jægerhorn (måske mente forfatteren bandoleret?). Langs kantningen på hvert bukseben var der to røde striber mellem hvilke var syet sort læderlidse. Chakoten havde en gul og rød kokarde samt en rød og grøn fjer, senere erstattet med en rød pompon (om dette betød at fjeren erstattedes med en pompon, eller at den tilføjedes den grønne fjer, som vist på billederne, er ikke klart)."

Som jeg tidligere har påpeget i bladet¹⁷, skal man være varsom ikke blot med reglementer, men også når det gælder billeder og deres kolorering. Små formater tillader sjældent klare detaljer, og hvis et objekt i en illustration er så stor som et knappålshoved eller en sytråd, er det urimeligt at forvente at bemalingen skulle være særlig korrekt.

Disse forhold taget i betragtning er det imidlertid muligt ud fra de ovenfor anførte materiale at danne sig et godt indtryk af Genève's beredne jægers uniformering i perioden 1818-1839.

Noter

1. De sidste tropper forlod byen den 30. december 1813.
2. Anslået til mellem 5.000 og 8.000 mand.
3. Den schweiziske forbundsstats grænser og neutralitet anerkendtes af Wienerkongressen ved deklARATIONEN af 9. juni 1815.
4. Det nationale flag (rød bund med hvidt kors) fra 1840 blev først indført for alle militære korps ved grundloven af 1848.
5. Hvert af Genève's to kontingenter modtog i 1820 en bataljonsfane i kantonens farver (gul og røde "flammer") med et påsyet hvidt kors i hvis midte var byens våben.
6. Se ill. 1 af litografi fra inspektionen af Genève's styrker i året 1820. Garnisonens artilleri blev ved denne lejlighed kritiseret, hvilket gav anledning til at militærrådet udstedte en reprimande til kompagniet.
7. I 1824 fik også disse faner med et hvidt kors.

8. Nedlagt i 1846.

9. Foruden de i teksten omtalte ikonografiske fremstillinger, reglementer og love, findes supplerende oplysninger i Emile Privat; *Les Troupes genevoises de la Restauration à nos jours* (Genève 1973), artikler i tidsskriftet *Le Brécaillon* (Genève, 1985 ff), R. Petitmermet & L. Rousselot: *Uniformes suisses 1700-1850* (Bern 1976) og i Musée militaire genevois samlinger.

10. Først i 1839 blev styrken af ridende jægere bragt op på et kompagni.

11. *Registre du Conseil militaire*, 1818, p. 196 ff.

12. Desværre kendes ingen bevaret chakot fra de ridende jægere.

13. Efter Genève's løsrivelse fra Frankrig erstattedes den trikolore kokarde med den

tidligere sorte, men i maj 1815 indførtes en ny kokarde i byens heraldiske farver: gult og rodt.

14. I følge en artikel i *Le Brécaillon* nr.12 af Richard Gaudet-Blavignac, konservator ved Musée militaire genevois.

15. Militærmaler og kaptajn, 1833-1905.

16. Det samme billede indgik også i seri-en *La Kavaleri suisse* (2. serie, planche 17.)

17. Se bl. a. *CHAKOTEN*, Nr. 3, 1998, side 68 ff.

Pulterkammeret

Når man nu har fornøjelsen af at sætte Chakoten op, ja så er det ikke altid lige let at beregne stof- og billedmængder. Lettere bliver det heller ikke af, at materiale ikke vælter ind. Større artikler er der såmænd nok af - når de leveres som lovet.

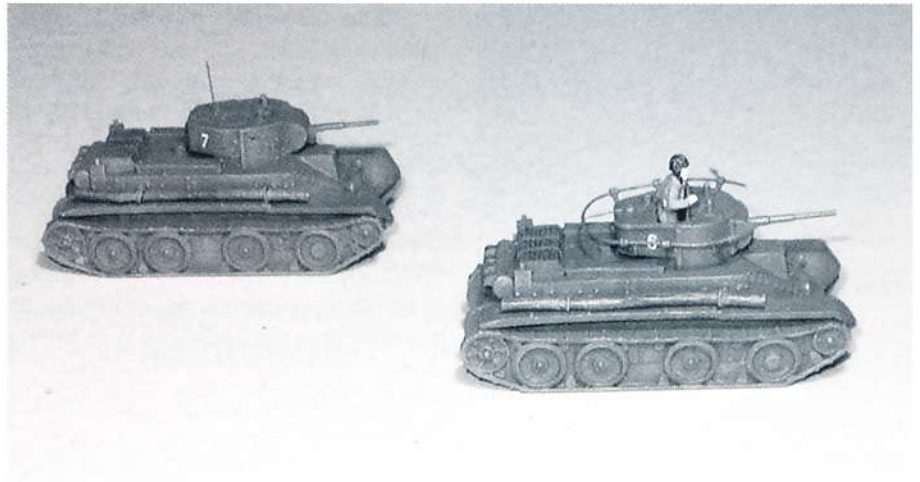
Men småstof på en side eller en halv - eller gerne mindre - med et billede eller to, ja det er der intet af.

Og således, når det nu lakker mod enden, så denne af teknisk nødvendige årsager opståede rubrik, hvor indholdet så må være, hvad der nu kan skaffes frem i en fart.

Alt modtages og næsten alt trykkes.

Selvfølgelig kan opsætter/redaktør selv finde på et eller andet, men morsommere er det nu, hvis flere forskellige bidrager med små godbidder af vidt forskellig karakter. Et billede af en figur, en interessant mailadresse, hvadsomhelst man synes andre kan have glæde af!

Så hermed en opfordring til levering af petitstof.

Russiske kampvogne af typen BT-5. Den højre model er udrustet med en rammeantenne og blev anvendt af bataljonschefer og kompagnichefer. Resinmodeller fra RH Models. Samlet og bemalet af Per Finsted. Læs mere om modellerne på Chakotens hjemmeside. (Kan anbefales. Man bliver glad bare ved at læse Finsteds modelanvisninger; alt kan bruges. En kat skal ikke gå dér forbi, medmindre den er klar til at ofre et par "antennor" - mindst. Og her må Pulterkammerets bestyrer sige, at det var et svært valg mellem flere modeller.

Næste gang måske lidt KV-1 eller KV-2?

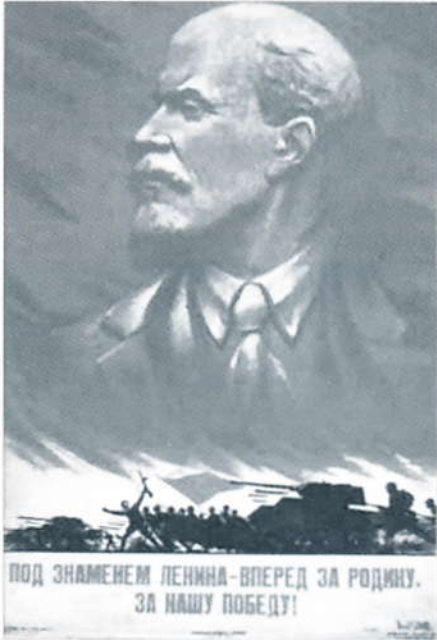

Dansk (Gottorpsk) infanteri 1665. Søren Henriksen, Roskilde, har i en nyere historiebog (*Danmarks Historie*, af Sven Skovmand, 1981) fundet ovenstående lille flok infanterister anno 1665. Uddraget er en del af et stik i en serie, der viser indvielsen af Kiels Universitet den 3. oktober 1665. Den forreste figur kan være en højtsiddende officer eller blot en moderigtig adelsmand. Mere interessante er de figurer, der følger efter. Den første er officer; og man bemærker hans meget højtsiddende ærmeopslag i modsætning til placeringen af de meniges opslag. Ligeledes er det interessant, at kjolerne er knapt så lange, som P.Kannik forestillede sig dem ved Skånske Krigs begyndelse.

Vort lands førende ekspert udi Skånske Krig og den tids uniformer; Olaf Hasselager, udtaler forklarende, at det ser meget rigtigt ud for det tidspunkt. Men at man skal huske, at nordeuropa da var på vej ind i "en lille istid" (som varede forstår jeg omkr. 20 år?), hvorfor varmere beklædning - piekjoler, overkiol, osv. indførtes fra omkring 1677. Denne lille istid er der mulighed for at høre nyt om, og hvorledes klimaet for en (meget kort?) periode ændrede hærenes påklædning i nord. Med andre ord, mød op den 6. marts, hvor Olaf taler om Skånske Krig.

OPERATION BARBAROSSA

Krigsspillet den 16. - 17. marts 2002

Baggrund

Rammen for forårets spil er den tyske invasion i Rusland i sommeren 1941 - Operation Barbarossa.

Vi spiller efter Command Decision reglerne, i DK1A1 udgaven.

Praktiske oplysninger

Spillet afvikles i Kastellet, i Den gamle Varmecentral, i weekenden 16. - 17. marts 2002 således:

Lørdag fra klokken 09.30 til 16.00.

Søndag fra klokken 09.00 til 16.00

(Oprydning fra 15.00 til 16.00).

Der er ikke muligheder for fælles forplejning, så tag selv madpakker med.

Vi sørger for kaffe og te (med i entreen) - ol og sodavand kan købes.

Panzer III passerer floden Bug

Det koster 20 kr. at deltage for medlemmer af Chakoten og 30 kr. for ikke-medlemmer.

Hvad kommer der til at ske?

Vi satser på følgende plan, som justeres afhængig af deltagerantallet:

Der spilles på tre borde - der bliver tale om tre forskellige spil, som alene har det til fælles, at de tager udgangspunkt i nogle situationer fra de første måneder af Operation Barbarossa.

Vi har bestræbt os på at begrænse antallet af enheder. Spillene skulle derfor gerne blive mere overskuelige. Enhederne på hvert bord er afstemt således, at de kan føres af fire spillere - to på hver side.

Bord Nord

Spillet foregår ved byen Borisov, hvor tyskerne fra et mindre brohoved skal trænge frem mod Smolensk, mens russerne iværksætter et modangreb for at generobre byen.

Bord Centrum

Udgangspunktet for dette spil er de mange russiske enheder, som blev omringet under de dybe tyske fremstød ind i Rusland. Russiske enheder skal trænge gennem de tyske linier og søge kontakt med egne enheder; tyskerne skal naturligvis gøre hvad de kan for at hindre dette.

Bord Syd

Fra kampene foran Odessa, med en kampgruppe bestående af tyske og rumænske enheder, som skal holde deres stillinger mod et russisk angreb.

Afslutning

Som nævnt er der ikke en indbyrdes sammenhæng mellem spillene - der bliver

derfor ikke, som ved tidligere spil, nogen indbyrdes koordinering mellem bordene.

Efter spillet vil de tre spil blive lagt på Chakotens hjemmeside, så interesserede kan hente dem til eget brug.

Tilmelding

Tilmelding sker til Søren Juul senest den 1. marts 2002.

Vel mødt -

Søren Juul og Per Finsted

Tysk opklaring under fremrykning. Panservognen er en SdKfz 222. Billedet er fundet „et eller andet sted“ på Internettet, hvor det bærer teksten „Witebsk“. Byen ligger ca. 120 km nordost for operationsområdet i krigsspillet's Bord Nord.

Bagsiden viser

Øverst fra venstre:

1 Den berømte franske militærlæge Larrey gør klar til at amputere kaptajn Rebsamen under slaget ved Hanau. Musée du Val-de-Garce, Paris

2. illustration til K. Skjold Petersens artikel, som starter i næste nummer.

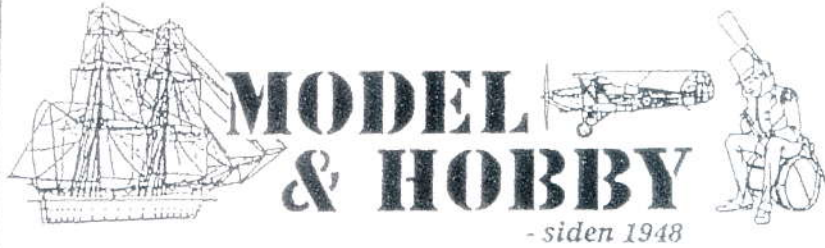
Officer og menig af Danske (Sjællandske) Jegerkorps ca. 1788. Tegningen stammer fra et anonymt udateret uniformsværk som befinder sig i Universitetsbiblioteket i Bergen. Ud fra regimentschefernes navne kan værket henføres til tiden lige før de omfattende uniformsændringer i 1789, nærmere bestemt årsskiftet 1787/1788.

3. "Chirurgien-Major" fra H.C. Hyllesteds uniformsværk "Collection complete des uniforms de la marine et de l'armée danoise", Altona 1829.

Forneden

"A Balloon Site, Coventry."

Efter maleri af Dame Laura Knight. Postkort fra Imperial War Museum, London.

- siden 1948

Kom og besøg os. - Kom og se udstillinger.
Kom og lad dig inspirere af de mange muligheder indenfor modelbygning.

*Landskabsmaterialer - huse - klipark
modelfigurer - profiler & plader i
plast og metal - rør - stænger - tråd
masser af trælister - aeroplanfiner - balsa
i plader og klodser - riflede plader m.v.
Togtegninger til 50' materiel - færger
byggesæt til fly, skibe & militær m.v. - Roco
Silicone til støbforme - støbematerialer
dukkehuse - tinsoldater - bøger
.... og meget, meget mere*

Velkommen i det gamle familieføretagende

MODEL & HOBBY aps

Frederiksborggade 23

1360 København K

telf./fax 33 14 30 10

åbent ma, ti, to, fre 11-17, lø 10-13, ONSDAG LUKKET

www.model-hobby.dk

Adresseændringer meddeles til:
Søren Juul Tlf. 4593 0197
Agnetevej 2,
DK-2800 Lyngby.

